

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ALMAN-AZƏRBAYCAN BİLİŖVİZMİ VƏ ONUN EKSPERİMENTAL FONETİK ANALİZİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aidə Burzu qızı Sobor**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponəntlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsibov

filologiya elmləri doktoru, professor
Aşur Abdiyeviç Yaxşiyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Afad qızı Qaraqurbanlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Validə Cavid qızı İsazadə

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təmilə Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin sonlarından başlayaraq dilçilik dil təhsilinin səmərəli yolları və imkanlarının daha fəal axtarışı ilə səciyyələnən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, bu da mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün etibarlı bünövrə rolunu oynayır. Tədqiqatın mövzusu XX əsr boyu aktual olsa da, son illər bu mövzuya maraq xüsusi kəskinləşmişdir. Bu, ilk növbədə, XXI əsrin üçüncü onilliyinin əvvəllərində öyrənilən materialın semantik sahəsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənməsi ilə bağlıdır, çünki dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən bilinqvial təhsil də əsas problemlər dairəsinə fəal şəkildə daxil edilir.

İkidilliliyin çoxsaylı problemlərini işıqlandırarkən alimlər həm bəzi son metodları, həm də dillərin tədrisinin innovativ vasitələrini (xüsusən qeyri-qohum qrupları) nəzərə alırlar, çünki onların nəzəri və praktik cəhətdən tətbiqi olduqca dəyərlidir. Məsələn, azərbaycanlı tələbələrə xarici dillərin tədrisi metodologiyasına üzvi şəkildə uyğun gələn bir sıra sosial-mədəni amillər buraya daxildir. Bilinqvizmə fəlsəfi yanaşma da əhəmiyyətli rol oynayır, yəni bütövlükdə dil təhsilinin didaktik platformasını müəyyən edən didaktika prinsiplərinə, yəni elmilik, ardıcılıq, məqsəduyğunluq, sistemlilik prinsiplərinə şərtsiz riayət olunmasıdır. Bilinqvizm bir neçə fənlərin xəlitəsidir və onların arasında dilçilik birinci yeri tutur. Lakin ondan uzaqlaşan linqvistik vasitələrin məcmusu təbii olaraq ikidilli təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərir. Qeyd edilmiş bu məsələlər sözün geniş mənasında, şübhəsiz ki, müasir dilçilik elmi üçün aktualdır.

Eyni zamanda, ikidilliliyin hər bir şərhli özlüyündə iri həcmli tədqiqatın mövzusudur. Qeyd edək ki, Azərbaycanda ikidilli təhsilin hazırkı vəziyyəti, mübaligəsiz, bir sıra mərhələdən ibarət müasir dilçiliyin sütunudur. Onlar da, öz növbəsində, hər biri müəyyən yaşa uyğun müəyyən əlamət və üsullarla müşayiət olunan ayrı-ayrı mərhələlərə bölünür. Üstəlik, bu üsulların əhatə dairəsi nə qədər dar olarsa, onların lokallaşması sayəsində öyrənilən problemə dərindən nüfuz etmək imkanı bir o qədər geniş olar. Bu həm də dil

vasitələrinin seçiminə təsir edir. Buna görə də, biz “mümkünsüzün mümkünü” cəhd etmədən, onun eksperimental-fonetik təhlilinə istinad etməklə, ikidilliliyin ümumi probleminin xüsusi qollarından biri – Alman-Azərbaycan dil əlaqələri mövzusu üzərində seçimimizi konkretləşdiririk. Yaş dərəcəsi də müəyyən edilmişdir və bu, əsasən ibtidai məktəbyaşlı uşaqların nümayəndələridir.

Bilinqvizm problemi uzun tarixə malikdir və müvafiq olaraq xeyli sayda tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Akad. L.V.Şerba ilk dəfə ikidilliliyin üç növünü müəyyən etmişdir. Onun ardınca U.Vaynrayx ikidilliliyi iki dilin növbəli istifadəsi kimi başa düşürdü. Ünsiyyət situasiyasını nəzərə almağı təklif edən J.Rosenzveiq də bu fikri təsdiq edirdi. Rus dilçiliyində ikidilliliyi müxtəlif mövqelərdən E.M.Vereşaqin, V.A.Avrörin, A.A.Zalevskaya və b-ları tədqiq etmişlər. Avropa dilçiliyində L.Blumfild bu məsələyə diqqət yetirmişdir. Azərbaycan dilçiliyində seçdiyimiz mövzu ilə bağlı xeyli məqalələr vardır. Onun əks-sədasına Q.Udalıx, Q.Şipulina, A.Məmmədli, L.M.Qranovskaya və b-nin əsərlərində də rast gəlmək olar. Bundan əlavə, Azərbaycan dilçiliyində bilinqvizmlə bağlı xeyli sayda dissertasiya işləri də müdafiə edilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz mövzu eksperimental-fonetik təhlilə istinad olunmaqla birbaşa alman-Azərbaycan ikidilliliyi ilə bağlıdır. Mövzu bu kontekstdə, yəni müqayisəli-tutuşdurma təhlili baxımından müasir dilçilikdə tədqiq olunmamışdır. Məhz bu səbəbdən mövzunun əlavə tədqiqata ehtiyacı vardır. Dissertasiya işinin əsas qayəsi dilçilikdə yaranmış bu boşluğu müəyyən qədər doldurmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Almaniyada müvəqqəti və ya daimi mühacirətdə olan azərbaycanlıların dil dünyası fenomenidir (ibtidai məktəb yaşı ön planda olmaqla). Bununla da alman dilində ikidilli təhsil baxımından uşaqlıq dövrü öyrənilməlidir. Linqvistik təhlilin leksik-semantik sahəsi ikidilliliyin bütün mümkün növlərini, eləcə də onun inkişaf səviyyələrini və Azərbaycan ailələri üçün yeni almandilli mühitdə yaxşılaşmasına kömək edən amilləri əhatə edir. Tədqiqat obyektinə Azərbaycan uşaqların ikinci dilin qrammatikasını mənimsəməsinin əsas mərhələlərinin əsaslandırılması da daxildir.

Tədqiqatın predmetinə bilinqvizm probleminin qeyd etdiyimiz

aspektlərdən təhlilinin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsidir. Tədqiqat işinin predmeti dinamik hadisə kimi səciyyələnən bilinqvizmdir. Zahirən bu hadisəni miqrasiya kontekstində doğma dillə yanaşı, ikinci dilə də ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə yiyələnmək kimi təsbit etmək olar. Lakin o, daxili strukturuna görə eynicinsli deyildir və buna görə də onun müxtəlif aspektlərdən hərtərəfli öyrənilməsi tələb olunur. Tədqiqatın predmetinə alman dilinin ayrı-ayrı leksem və ya ifadələrinin fonetik təhlilinin aparıldığı eksperimental hissə də daxil olduğundan, işin əsas mərhələsi ardıcıl olaraq proyekt, axtarış-dərketmə, tədqiqat və əksetdirmə mərhələlərinə bölünür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin məqsədi azərbaycanlı uşaqların alman dilini öyrənməsinin xarakterik xüsusiyyətlərini və linqvistik əsaslarını müəyyən etməkdir. Materialın əhəmiyyətli hissəsi müxtəlif səbəblərdən Almaniyaya köçüb dövlət dilini öyrənən azərbaycanlı ailələrə həsr olunub. Qarşıya qoyulmuş məqsəd işdə bəzi vəzifələrin qoyuluşunu və həllini tələb edir:

– bilinqvizm fenomeninin mahiyyətini öyrənmək və onun aydın terminoloji izahını vermək;

– Azərbaycanda və Avropada ikidilliliyin inkişaf tarixi haqqında qısa məlumat vermək;

– ikidilliliyin növlərini vahid təsnif meyarları əsasında təsnif etmək və sistemləşdirmək;

– ayrı-ayrı alimlərin fikirlərini tutuşdurmaqla “bilinqvizm” anlayışının aydın terminoloji şərhini təqdim etmək;

– özünü ikidilli hesab etmək üçün fərq hansı reseptiv və ya məhsuldar mexanizmləri işləməlidir? məsələsini dəqiqləşdirmək;

– ikidilliliyin səviyyələrinin müəyyən edilməsində leksik-semantik, qrammatik və orfoepik normaların real nisbətini müəyyənləşdirmək və bütün mümkün yanaşmaların göstəricisi ilə ikidilliliyin tipologiyasını təqdim etmək;

– Azərbaycan və alman dillərinin bir sıra fonetik qanunlarının müqayisəli-tutuşdurma təhlilini aparmaq, azərbaycanlı ailələrdən olan uşaqların ikinci (alman) dili daha yaxşı mənimsəməsi üçün bütün mövcud yanaşmaları təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq və konkret tədqiqat problemlərini həll etmək üçün tədqiqat işində dil materialının öyrənilməsi və təsvirində sistem-struktur, funksional-kommunikativ və müqayisəli-tarixi (tarixi-etimoloji) metodlardan istifadə edilmişdir. Linqvistik təhlil, müşahidə, eksperiment (sorgu), parametrik və semantik-funksional təhlil kimi metodlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– müasir dilçilikdə ikinci dilin doğma dillə bərabər öyrənilməsi məsələsi dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olmur. Bu məsələnin cavabı sadə və aydındır. Müzakirə tribunası bütövlükdə hər yaşda olan insanın intellektual qabiliyyətlərinin immanent inkişafı probleminə həsr edilmişdir. Başqa sözlə, bilinçvizm fərdin ümumi inkişafına son dərəcə müsbət təsir göstərir;

– Almaniyada alman dilini öyrənən azərbaycanlı uşaqlarda ikidilliliyin əsaslandırılması və praktiki tətbiqi, ilk növbədə, dil ictimaiyyətinin sosial qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan sosiolinqvistik yanaşmada, elmi mətn qanunlarına əsaslanan dilçilikdə öz əksini tapır. Nəzəriyyəçi alimləri ana və xarici dillərə yiyələnmə səviyyələrinə səmtləndirən, hər iki dilə müxtəlif yanaşmaları qeydə alan koqnitiv bilinçvizm funksional funksionaldır və problemlərin həllinə yönəlmişdir;

– bilinçvizm tipləri arasında həm spesifik cəhətlərə əsaslanan fərdi, həm də ümumi cəhətlər vardır. Biz onlardan ardıcıl olaraq saf, qarışıq, mürəkkəb, koordinativ, subordinativ və s. növlərini təhlil etmişik. Bu və ya digər dərəcədə azərbaycanlı ailələrin uşaqları alman dilini öyrənərkən müəyyən çətinliklərlə üzləşərək istə-istəməz bu tiplərə müraciət edirlər. Bunlardan biri də xarici dilin quruluşunun müəyyən şərtlər daxilində ana dilinin müdaxiləsi nəticəsində təhriflərə məruz qalması problemdir. Uşaqlara bu çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək etmək ailə və məktəbin birgə əlaqələndirilməsi işinin əsas vəzifəsidir;

– uşaqların ikinci (alman) dilə yiyələnməsində onların valideynləri və məktəb müəllimləri iştirak edirlər. Funksional baxımdan fərqlərə baxmayaraq, hər iki tərəfin uzunmüddətli eyni hədəfi var: xarici dilə mükəmməl yiyələnmək. Bir qayda olaraq,

Azərbaycan ailələrində, milli dildən daha çox istifadə olunur. Almaniyada məktəb müəllimlərinin vəzifəsi fərqlidir: onlar doğma alman dilini sürətli və bacarıqlı öyrətmək üçün geniş çeşidli üsullardan istifadə edirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi dissertasiya səviyyəsində ilk dəfə uşaqlarda bilinçvizm hadisəsinin hərtərəfli fənlərarası və mətnlərarası təhlili aparılması və bu prosesdə azərbaycanlı ailələrdən olan uşaqların alman məktəblərində alman dilini öyrənməsinə əsaslanmasından ibarətdir. Miqrasiya mühitində ikidilliliyin hansı növlərinin tətbiq edilməsi haqqında fikirlərin məqsədəuyğunluğu dissertasiya işində göstərilmişdir. Müasir dilçilikdə bu gün Azərbaycan və alman dillərinin sistemli fonematik təhlilini və ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarını təqdim edən iri həcmli monoqrafiyalara, hətta respublika səviyyəsində elmi mənbələrdə xüsusi məqalələrə az rast gəlinir. Bu isə ikidilliliyin bəhs olunan sahəsinin kifayət qədər inkişaf etməməsi deməkdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı bölmələri müvafiq tərcümə növləri ilə (məsələn, avtotərcümə, bədii tərcümə) öz ifadəsini tapan bədii bilinçvizm problemlərinə də həsr olunub. İşdə qeyd olunmuş terminlərin hər biri izah edilir, həmçinin müəyyən faktları və dil hadisələrini əsaslandırmaq üçün lazım gəldikdə istifadə olunur. Dissertasiyada Azərbaycan və alman dillərinin müxtəlif nitq hissələri, fonemlər, sözlər müxtəlif əlamətlərə görə təsnif edilir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti həm də bu sözlərin funksional-semantik potensialının genişləndirilməsi imkanlarının linqvistik əsaslandırılmasındadır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti alınmış nəticə və ümumiləşdirmələrdən Azərbaycan və alman dillərinin tutuşdurularaq öyrənilməsində uğurla istifadə oluna bilməsindədir. Əsərdə iki dildə söz və ifadələrin semantikasının təhlilindən əldə olunan nəticələrdən ümumilikdə ikidilli təhsilin təcrübəsində və nəzəriyyəsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan və alman leksikologiyasının ümumi kursunda və dilçilik üzrə xüsusi kursda, habelə azyaşlı azərbaycanlı uşaqlar üçün xarici dillərin tədrisi üzrə məktəb təcrübəsində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında AAK-ın reyestrinə daxil edilmiş jurnallarda nəşr edilmiş məqalələrində əks olunmuşdur. Dissertasiya mövzusu üzrə 22 məqalə və 12 tezis çap edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsindəki seminarlarda və beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi strukturuna görə giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 7 səhifə, I fəsil 68 səhifə, 116 920 işarə, II fəsil 73 səhifə, 127 977 işarə, III fəsil 67 səhifə, 114 667 işarə, IV fəsil 44 səhifə, 66 381 işarə, Nəticə 5 səhifə, 7 624 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 444 753 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslı – “**Bilinqvizm xüsusi hadisə kimi və almandilli mühitdə azərbaycanlı uşaqların ona riayət etmə normaları**” adlanır və 4 paraqrafdan ibarətdir. I fəslin “**Bilinqvizmin öyrənilməsinin nəzəri aspektləri. Tipologiya, diferensiasiya və unifikasiya problemləri**” adlı birinci paraqrafında diqqət mərkəzi problemin nəzəri aspektinə – ikidilliliyin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bütövlükdə dissertasiya işinin sırf linqvistik yönümlü olmasına

baxmayaraq, giriş hissəsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatı ilə bağlıdır. Buna görə də burada bilinçvizm respublikamızın bəzi aparıcı Avropa (daha çox – Almaniya) dövlətləri ilə mədəni, peşəkar və işgüzar əlaqələri çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Biz bu cür qarşılıqlı mübadiləni tədqiqat işinin birinci hissəsində təsadüfən qeyd edilməmişdir, çünki əminik ki, bu aspekt beynəlxalq dil əlaqələrinin genişləndirilməsi probleminə tam və bütövlükdə uyğundur.

Tədqiq etdiyimiz mövzu bu aspektdə aparılmış bəzi tədqiqatların köhnəliyini göstərir, çünki onlar kifayət qədər xeyli əvvəllər aparılmışdır. Lakin zaman bir yerdə dayanmır və son illərdə texnoloji tərəqqinin dinamikası ilə bağlı olaraq yaranan ikidilliliyin yeni növləri də meydana gəlmişdir. Buna görə də, XXI əsrin üçüncü onilliyinin əvvəllərində dünyanın digər ölkələrində və bölgələrində sürətlə dəyişən linqvistik vəziyyətin əks olunmasının tamlığı haqqında elmi mülahizələr aktuallığı ilə seçilir. Həqiqətən də, bütün sivil dünyada, o cümlədən Azərbaycanda son zamanlar həyatın bütün sahələrində insan şüuruna təsir edən mühüm dəyişikliklər cərəyan edir, eyni zamanda başqa dövlətin dilinin, yəni ikinci dilin paralel öyrənilməsi ilə ana dilinin təkmilləşdirilməsi sistemində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdir.

Burada həmçinin erkən yaşda bir çox uşaqların ikinci dil sistemini qavramaq potensialını daha yüksək olmasını nəzərə alınması da vacibdir. Bu, həm uşaqların emosional-iradi və zehni inkişafında, onların motivasiya sahəsində, həm də həmyaşdaları və böyüklərlə ünsiyyətdə baş verən müəyyən dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Qeyd edək ki, kiçik yaşlı uşaqların fəaliyyət və davranış mexanizmlərinin inkişafı, bütövlükdə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında ən həlledici mərhələdir.

Bilinçvizm tipologiyasının mahiyyəti nədən ibarətdir? İlk növbədə, O.S.Axmanova, E.Zemskaya və b-nin əsərlərinə istinad edərək, bu hadisənin ətraflı terminoloji izahı verilir. Daha sonra bilinçvizmin bugünkü növləri, xüsusən də alman alimi H.Beardsmorun monoqrafiyalarının birində bilinçvizmin bütün mövcud növləri sadalanır. Fikrimizcə, onun bölgüsü təkcə cari bölmə üçün deyil, bütövlükdə bütün dissertasiya üçün vacibdir, çünki onlar xüsusi cəhətlərinin birləşməsi prinsipinə uyğun olaraq

qruplaşdırılmışdır.

Bu paraqrafda təqdim olunan materiallar mütənasib olaraq üç hissəyə bölünür: tipologiya, ikidilliliyin diferensiasiyası və unifikasiyası. Biz obyektiv ayırd edilən, daxili xüsusiyyətləri aydın və etibarlı və tam hesab edilənlərə daha ətraflı diqqət yetirməyə çalışmışıq. Belə mühüm təsnifi ilk dəfə akad. L.V.Şerba təqdim etmişdir. Müəllif ikidilliliyin “saf”, “qarışıq” və “qrammatikləşmiş” növlərini fərqləndirmişdir. “*Saf tip*” onun fikrincə, “*evdə, yəni ailə mühitində daha çox üstünlük təşkil edir. Qarışıq – işdə, hər hansı bir peşə öhdəliklərinin icrasında işləkdir. Bu tipdə insanlar növbə ilə bir dildən digər dilə keçid edirlər. Biznes mühiti məhz bunu tələb edir*”. Bu tip həm də, L.V.Şerbaya görə, doğma dil prizmasından xarici dilin öyrənilməsi kimi anlaşılır. Üçüncüsü – “qrammatikləşmiş” terminoloji adını tam əks etdirir, çünki o, öyrənilən dilin ayrı-ayrı qrammatik qaydaları və ya kateqoriyalarının qavranılması və yadda saxlanmasına yönəlmişdir¹.

Bu tipologiya əsasında bəzi digər alimlər də özlərinin standartlaşmış sxem və modellərini yaratmışlar. Məsələn, A.E.Karliniski bəzi parametrlərdə L.Şerba ilə həmfikir olaraq “*qarışıq bilinqvizmdə nitqin yaranmasının şərtləri və yerini*” nəzərə almağın zəruriliyini qeyd edir². V.B.Belyaev, L.V.Şerbanın tipologiyasını daha ətraflı inkişaf etdirərək birbaşa və s. tipləri də əlavə etmişdir.

Fərdi spesifik xüsusiyyətlərə görə diferensiasiya V.A.Salimovski, T.B.Troşeva, N.V.Danilevskaya və b-ları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlər arasında “emotiv-emosional üslub” hesab olunur. Söhbət dildə emosiyaları müxtəlif tərəfdən (bu halda rus, Azərbaycan və alman) ifadə edən belə bir üslub qatından gedir. Bütövlükdə dissertasiya işinin azərbaycandilli miqrant uşaqlara alman dilinin tədrisi məsələsinə həsr olunduğunu nəzərə alsaq, ikidilliliyin diferensiallaşdırılmasında ekspressiya kompleks anlayış kimi qəbul edilir.

T.B.Troşeva və N.V.Danilevskayanın verdiyi şərtləri əsas

---

¹ Щерба, Л.В. Избранные труды по языкознанию и фонетике / Л.В.Щерба. – Ленинград: Просвещение, – т. 1. – 1958. – с. 115.

² Карлинский, А.Е. Основы теории взаимодействия языков /А.Е.Карлинский. – Алма-Ата: – 1990. – с. 100.

götürərək, ikinci dili öyrənərkən o, hər cür “çalarları” öyrənən iki əlaqəli anlayışla – müvafiq olaraq, hər cür “dil sisteminin ifadə vasitələri və onlardan doğma dildə danışanların istifadəsini öyrənən “ekspressiv üslub” və “emotiv-emosional üslub”la işləyir³. Üstəlik, V.A.Salimovskinin irəli sürdüyü müddəa obyektiv şəkildə istənilən dilə, o cümlədən slavyan və roman-german qruplarına da aiddir.

Daha sonra Y.A.Sorokin ikidilliliyin “oyun” tipini elmi müstəviyə daxil edir. Müasir oyun texnologiyaları uşaqların gündəlik həyatına fəal şəkildə daxil edilir. Onların azyaşlı uşaqlar arasında fəal şəkildə istifadə edilməsi faktı əlamətdardır. Üstəlik, həm gündəlik ailə həyatında (valideynlərin tərbiyəsi), həm də məktəbdə, xüsusi ilə 6 yaşdan 9 yaşa qədər uşaqların ümumi vaxtının çox olmasa da, müəyyən bir hissəsini tutur. I-IV siniflərdə oyun texnologiyaları ibtidai sinif şagirdlərinin zehni qabiliyyətlərinin inkişafı, təlim fəaliyyətinin artırılması üçün mühüm əlavə vasitə kimi istifadə olunur. N.V.İmedadzenin qeyd etdiyi kimi, nitqin inkişafındakı müxtəlif göstəricilər bununla sıx bağlıdır⁴.

V.Y.Rozentsveiq, əksinə, oyun kommunikasiyalarından kənara çıxmağı daha məqsədəuyğun hesab etdiyindən bu növə şübhə ilə yanaşır. Bu növə xas olan xüsusiyyətlər ona ikidilliliyin növlərinin müəyyən edilməsində o qədər də əhəmiyyətli görünür. Bunun əvəzinə o, doğma və qeyri-doğma dillərin tabeçiliyi və koordinasiyası kimi anlayışlar arasındakı əlaqəyə diqqət yetirməyi təklif edir. Beləliklə, ikidillilik, bir tərəfdən, subordinativ, digər tərəfdən, koordinativ tipə bölünür⁵.

İkidilliliyin növbəti növü mənimsəmədir. Onun əsas nümunəsi, bir qayda olaraq, ünsiyyətdə iki dildən istifadə edən tərcüməçidir. Bu tip təbii bilinçsizlikdən kəskin fərqlənir. O daha subyektivdir və

---

³ Салимовский, В.А. Некоторые вопросы экспрессивной стилистики // Сфера языка и прагматика речевого общения: Международный сборник научных трудов. – Краснодар: КубГУ, – 2006, – с. 623.

⁴ Имедадзе, Н.В. Управление процессом овладения вторым языком // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И.И. Ильясова, В.Я.Ляудис. – Москва: Наука, – 1984. – с.117.

⁵ Розенцвейг, В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов // – Москва: Прогресс, Новое в лингвистике. Языковые контакты, – 1972. Вып. № VI, – с. 18.

peşəkarlıq çalarları vardır. Buna görə də bəzi dilçilər bu növü fərdin praktikası ilə məhdudlaşdığından, onu fərdi də adlandırırlar. Bu bilinçvizm növü üçün tərcüməçinin istifadə etdiyi iki dilin statusu vacibdir. Dinamikdir, çünki həm iki dil, həm də iki mədəniyyətin birbaşa təması kimi başa düşülür. Tərcüməçi isə onların orta həlqəsi, bir növ əlaqələndiricisi kimi çıxış edir. Beləliklə, tərcüməçi praktik olaraq həmişə ikidilli olur. Axı onun funksiyalarına üzvi olaraq eyni zamanda ikinci bir xalqın dilini və mədəniyyətini öyrənmək daxildir. N.D.Şmelyova görə, *“hər hansı bir şeyi təsvir etməzdən əvvəl nəyi, hansı dil hadisələrini mərkəzi hesab etdiyimizi müəyyən etmək, yəni bu hadisələrin mahiyyətini öyrənmək, şərh etmək və sonra təsvir etmək lazımdır. Şərh təsvir olunan hadisələrin cavab verməli olduğu meyarlar formalaşdığı və tərtib edildiyi hallardan sonra verilə bilər”*⁶.

Bu yolla, yəni hadisələr üçün meyarların düzgün seçilməsindən sonra bəzi tədqiqatçılar belə qənaətdədirlər ki, ikinci dil, demək olar ki, mütəmadi təhrifə məruz qalır, bəzən hətta ana dilindən olduqca çox əhəmiyyətli təbii müdaxilə səbəbindən də bu baş verə bilər. Lakin bu təhriflər təbiidir, çünki Azərbaycan və alman dilləri də daxil olmaqla, iki və ya daha çox dildə danışanlar tamamilə eyni məfhum və anlayışları qavramır və qavraya da bilməzlər.

Bu paragrafda bilinçvizmin terminoloji izahı verilmiş və onun müstəqil fəaliyyət spektri kimi xarakterik xüsusiyyətləri tərəfimizdən ümumiləşdirilmişdir. Beləliklə, bu xüsusiyyətlərin vahid olduğu ümumiləşdirilmiş bir sxem yaranır. Məsələn, təbii və süni ikidillilik bir-birinə əks qütblərdir, anadangəlmə və qazanılmış səbəb-nəticə prinsipinə görə bir-biri əlaqələndirilir.

İkinci paragraf – *“Nitq fəaliyyəti və bilinçvizmin əsas nəzəri müddəaları işığında uşaqların xarici dildə dünyagörüşü”* əsasən tətbiqi xarakter daşıyır. Burada azərbaycandilli uşaqların nitq fəaliyyəti ikidilliliyin əsas nəzəri müddəaları fonunda xarici dilin qavranılması baxımından araşdırılır. Həmçinin Almaniyaya köçmüş azərbaycanlı ailələrin uşaqları üçün ikidilliliyin əsas problemləri mərkəzə gətirilir.

---

⁶ Шмелёв, Н.Д. Очерки по семасиологии русского языка / Н.Д.Шмелев. – Москва: Высшая школа, – 1964. – с.140.

Xaricə miqrasiya ikitərəfli prosesdir. Məqsədindən asılı olaraq o, həm etnoqrafik, həm də linqvistik baxımdan səciyyəlonə bilər. Lakin birinci məqam obyektiv olaraq sosial-iqtisadi münasibətlərin nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur və bu faktın dar səciyyəsinə görə biz onu tədqiqatdan kənarda saxlamış və əsas diqqəti ana və xarici dillər arasındakı əlaqəyə yönəltmişik. Üstəlik, iki dildən birini aparıcı dil kimi seçməyin üstünlükləri bu zəncirdə əsas yer tutur. Bu da uşaqların xarici dilin (daha doğrusu, alman dilinin) fonologiyası və lüğətini mənimsəməsinin müəyyən forma və üsullarını sərbəst seçim etməsi üçün şərait yaradır. Təbii yolla dilə yiyələnmə prosesində ikidilliliyin bu və ya digər növü üstünlüyü ilə seçilir ki, bu da, bir tərəfdən, nəzəriyyəçi alimlər üçün əsas tədqiqat sahəsini yaradır, digər tərəfdən, azərbaycanlı uşaqların mənimsəməsini artırmaq üçün ən əlverişlidir. Nəhayət, üçüncü tərəfdən, bu, miqrant ailələrin valideynlərinə də münasibdir.

Nitq mənimsəmə problemi bilinqvizmdə vacib məsələlərdəndir və tədqiq etdiyimiz mövzu ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu məsələ müasir dövrdə qeyd olunan yaşdakı uşaqlarda J.Piaje, Fr.Grosjin, E.Oksar, İ.S.Kon və b-ları tərəfindən araşdırılmışdır. Maraqlıdır ki, vahid dil problemindən bəhs edərkən sadəcə olaraq müxtəlif peşələrin göstərilməsi, fikrimizcə, onun aktuallığına dəlalət edir. Bu alimlərin hər biri bu məsələyə öz töhfəsini vermiş və onların nəzəriyyəsi təhlil üçün maraqlı faktlarla zəngindir. J.Piaje əsas diqqəti uşağın şəxsiyyətinin psixologiyasına yönəltmişdir. Uşağın dil davranışında ikidilli təhsil və tərbiyə məsələsində o, ilk növbədə *“sosiallaşmaya qətiyyətlə qarşı çıxan düşüncə eqosentrizmi”* problemini görürdü⁷.

Artıq tədqiq etdiyimiz fikirlərə əsasən, bilinqvizmdə uşaqların nitqində müəyyən stereotiplər mövcud olmaya bilməsini aydınlaşdırma bildik. Bu cür məqamlar onların yaxşı və pis mikrodünyası ilə səciyyəlonir. Bu əxlaqi-etik norma və anlayışların hər iki tərəfdən aydın şəkildə fərqlənməsi, ağ-qara məntiq prinsipinə görə bölgü ilə aşılannmış azyaşlı üçün xarakterikdir. Lakin bu məntiq həm də uşaq folklorundan müvafiq stereotipik nitq ifadələrinin, “böyüklərin nitqi”ndən klişe sitatlar və s. yaranmasına səbəb olur. O.N.Panıçe-

---

⁷ Пиаже, Ж. Речь и мышление ребенка / Ж.Пиаже. – Санкт-Петербург: Союз, – 1997. – с. 43.

vanın qeyd etdiyi kimi, “...ümumiyyətlə, uşaqların kainatı təsviri etməsi ilə böyüklərin dünyanı qavrama şəkli müqayisədə aydın şəkildə, ilk növbədə, müsbət emosional rəngləmə ilə fərqlənir”⁸.

Tədqiqat işinin I fəslində uşağın doğulduqdan sonra daxil olduğu və sonradan onun psixofizioloji və emosional-idraki inkişafına müəyyən təsir göstərən mühit amilinin nə qədər vacib olduğunu izlənilmiş və bu mühitin ən azı üç əsas sfera, yaxud dünyadan ibarət olduğu göstərilmişdir. Bu, əşyaların və predmetlərin, insanların və dillərin dünyasıdır. Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə əlaqədar alman dilində hansı terminin uşağın nitqinin inkişafının səciyyəvlənməsində daha uyğun olduğunu qeyd etmək vacibdir. Məsələn, Q.Saqun nitq fəaliyyətini təsvir etmək üçün “ətraf mühit” terminindən istifadə etməyi təklif edir: “Uşağın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə maddi mühit, dil mühiti və uşağın şəxsi əhatəsi daxildir”⁹.

“Bilinçsizliyin mahiyyəti: prinsiplər və problemlər” adlı üçüncü paragrafında qeyd edilir ki, ikidilli təhsilin başqa milli şəraitində uşaqlar nəinki müvəqqəti olaraq başqa dilə (məsələn, alman, Almaniyaya köçmüş azərbaycanlı ailələrə) üstünlük verməyə, həm də mədəniyyətlər arasında seçim etməyə məcbur olurlar. Aydındır ki, “bu prosesi xüsusi ilə ilk vaxtlar böyüklər tənzimləyir. Onlar, mahiyyət etibarilə, uşaqlarını bu aspektlərin birləşmələrinin balanslaşdırılmış formasına yönəldirlər, çünki qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi mədəniyyətlərin və etnik qrupların seçimi məsələsinin həllinə gətirib çıxarır”¹⁰.

Məsələn, ikili etnik ailələrdə uşaqlar, müxtəlif dərəcələrdə olsalar da, hələ də iki dili, (doğma və alman) iki mədəniyyəti birləşdirməyə və mənimsəməyə çalışırlar. Monoetnik ailələrdə böyüklər təbii olaraq bir konkret mədəniyyətin, yəni rusdilli və ya azərbaycandillilərin daşıyıcısına çevrildikləri amili də nəzərə almaq lazımdır. Amma ikili etnik ailələrdə uşaq həm ikidilli, həm də ikimədəniyyətli olur. Deməli, monoetnik ailədə uşaqlar həm ikidilli,

⁸ Панычева, О.Н. Закономерности лексической организации текстов о природе для детей: /Дисс. канд. Филол. наук / – Санкт-Петербург, 1999. – с. 68.

⁹ Szagun, G. Sprachentwicklung beim Kind: Eine Einführung (5. Aufl) // – Weinheim: Psychologie Verlag Union, – 1993. – p. 190.

¹⁰ Аврорин, В.А. Двуязычие и школа // Проблемы изучения двуязычия и многоязычия. – Москва: Наука, – 1972. – с.55.

həm də monomədəniyyətli ola bilərlər. V.A.Avroninin yazdığı kimi, “*bu, ana dilində danışan uşaqların nitq davranışında psixo-, sosiolingvistik və etnomədəni səriştənin ümumi olmaması ilə səciyyələnir. Üstəlik, bu hal həm sözsüz, həm də sözlü səviyyədə müşahidə olunur*”¹¹.

Bu məsələ mübahisə yaratdığı üçün biz onu fərqli mövqelərdən təhlil edirik. Qeyd edilir ki, hətta ayrı-ayrı azərbaycanlı uşaqlarda eqosentrizm mövcud olsa belə, ünsiyyət hələ də alman dilinin öyrənilməsi prosesində çox mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, J.Piaje məsələnin bu istiqamətindən az bəhs edir.

Fr.Qrojan, uşaqların ikinci dildə nitq mənimsəmə məsələlərini, əsasən mədəni baxımdan təhlil edir. O, məhz ibtidai məktəb uşaqlarının ikili mədəniyyətə maksimalist bağlılığını inkar edir və bununla da əcnəbilərlə ünsiyyət zamanı yalnız bir dilin əsas dil kimi qəbul edilməsi ideyasını əsaslandırır. Biz öz tədqiqatımızda Fr.Qrojanın “Bilingvizm: həyat və reallıq” adlı əsas monoqrafiyasının müvafiq nəzəri müddəalarına əsaslanırıq. E.Oksaar isə əksinə, çex dilçisinə etiraz edir və ikinci dil və mədəniyyətə yiyələnməyi nisbətən sadə və təbii bir akt hesab edir: “*İkinci bir dilə yiyələnmək həm də mədəniyyətinə yiyələnməkdir*”¹². İ.S.Kon dilçi və sosioloq kimi bu məsələyə münasibət bildirmişdir. Müəllif ikidilliliyə ikili münasibətin də buradan qaynaqlandığını yazır. Əvvəla, alim uşaqların yeni cəmiyyətdə əldə etdikləri sosial statusunu (problemin sosioloji aspektini) təsdiq edir. İkincisi, ikinci dilin öyrənilməsini “*bir tərəfdən, uşaqların böyüklər dünyasını, digər tərəfdən, xarici mədəniyyəti qavraması ilə*” (problemin lingvistik aspekti) sıx bağlı olması ilə izah edir¹³.

“*Bilingvizmin aspektləri və tədqiqatların müasir vəziyyəti*” adlı dördüncü paragrafda xarici dildə nitqin uşaqlar tərəfindən qavranılmasının psixoloji aspektinə işarə edilməsi zəruri hesab edilir. Müəyyən yaşa çatmazdan əvvəl uşağın özünü başqasının yerinə

---

¹¹ Там же, с.57.

¹² Oksaar, E. Spracherwerb im Vorschulalter: Einführung in die Padolinguistik / E.Oksaar. – Stuttgart: Berlin: Koln: Mainz: Kohlhammer: – 1977. – S. 249.

¹³ Кон, И.С. Ребёнок и общество: Учебное пособие для студентов / И.С.Кон. – Москва: Издательский центр «Академия», – 2003. – с.112.

qoyması, hətta bu başqasının obyekt və ya hadisəni fərqli şəkildə görə biləcəyini başa düşməsi çətindir. Uşaq onu şəkillərdə görür və təkrarlayır; nə təsəvvür edirsə, avtomatik olaraq nitqdə fikrini tamamlayır.

Tədqiqatda azərbaycanlı uşaqların alman dilində dil mənimsəmə mexanizminin təhlilini bu məcrada davam etdirməklə, müasir ikidilli təhsilin əsaslarına müxtəlif rəqurslardan yanaşan digər rus və Avropa alimlərinin əsərlərinə də diqqət yetirilmişdir. Onlar həm dilçilik mövqelərindən, həm də psixologiya, psixolinqvistika, riyazi dilçilik, tarix, etnoqrafiya və sosiologiyadan ikidilliliyin müxtəlif növlərinin öyrənilməsini açıq şəkildə şərh edirlər. Nə qədər elmi fənn varsa, bir o qədər də fikir və mülahizələr vardır. Dissertasiyanın bu paragrafında adları çəkilən bütün tədqiqatçılar yekdildirlər ki, miqrantlar üçün ikinci dilin öyrənilməsi məqsədəuyğun, əqli qabiliyyətlərin ümumi inkişafı üçün faydalı və bəzən hətta həyati əhəmiyyət kəsb edir.

“Azərbaycan-alman bilinqvizminin sosiolinqvistik tipologiyası. Xaricdə ikinci dilin öyrənilməsi üçün qiymətləndirmələr, normalar və meyarlar” adlanan II fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. **“Bilinqvizmdə informasiyanın ötürülməsi və qavranılması subyektivi və obyektinin funksional xüsusiyyətləri”** adlı birinci paragrafda diqqət bilinqvizmdə informasiyanın ötürülməsi və qavranılması subyektivi və obyektinin xarakterik xüsusiyyətlərinə yönəldilmişdir. Təhlil üçün seçdiyimiz məlumatların aralıq əlaqələrinin hər biri subyektdən obyektə gedən yolda fərdi-funksional məqsəd daşıyır. Onlar tədqiqatın bu hissəsində ətraflı izah olunur və əsaslandırılır.

Tipik situasiyaların təzahürünə işarə etsək, Azərbaycan-alman ikidilliliyinin tipologiyasının müasir sosiolinqvistik mənzərəsi daha parlaq görünəcək. Məsələn, XXI əsrin üçüncü onilliyinin əvvəllərində dünya təhsil sistemlərinin əksəriyyətinin monokulturizmə can atdığı aşkar faktır. Lakin bu istək bir sıra sosial amillərlə, eləcə də dil nəzəriyyəsinin özü ilə zəif uzlaşır və tez-tez həyat təcrübəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Dünyada dəyişən vəziyyət nəzərə alınaraq tədricən ikidilliliyə üstünlük verilir və bu, tam təbii mütərəqqi hərəkətdir. Qeyd edək ki, alman məktəblərində oxuyan uşaqların iş axtarışında olan valideynləri son nəticədə bu ölkədə

qalsalar, ən azı ümumi formada alman dilini öyrənməyə məcbur olurlar. Necə deyirlər, miqrasiya tam şəkildə həll olunur, lakin dil problemləri nəinki azalmır, daha da kəskinləşir. Başqa sözlə, Azərbaycanda ikidilli məktəblilərin keçmiş dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi problemləri bizi eyni problemlə bağlı, lakin artıq Avropadakı ikidilli məktəblilərlə bağlı bir sıra assosiativ düşüncələrə sövq edir. Azərbaycan-alman ikidilliliyinin sosial-lingvistik tipologiyası çərçivəsində bu tematik paralelləri ikinci dilin öyrənilməsi ilə bağlı qiymətləndirmələrə, norma və meyarlara əsaslanaraq üzə çıxarmaq işinin bu paraqrafının əsas vəzifələrindən biridir.

İlk növbədə, biliklərin ötürülməsi (tədris) mövzusu və alman mətninin (tədris) qavranılmasının obyektini müəyyənləşdirilir. İkidilliliyin sxematik mənzərəsi verilir ki, bu da, ilk növbədə, tipik vəziyyətlərlə müəyyən edilir. İkinci dildə nitqin formalaşması mexanizminin əmsalı alman nəzəri dilçilərinin təkliflərinin dərəcələrindən asılı olaraq ardıcıl (mərhələlərlə) artır və ibtidai sinif şagirdlərinə təcrübə keçən müəllimlər texnoloji yeniliklərdən istifadə edərək onların inkişafını izləyirlər.

Bu xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə birbaşa keçməzdən əvvəl bilinqvizmdə tipik situasiyaların təbii tərtibatının vacibliyi vurğulanmışdır. Bu proses həm ailənin, həm də məktəbin birgə söylərini əhatə edir. Bu isə miqrant uşaqların azərbaycanlı ailələrinin ikinci dili tez və bacarıqla mənimsəmələri üçün onlara ən rahat sosial-psixoloji mühitin yaradılmasının kəskin yollarından biridir.

Aydın olur ki, bilinqvizm nəzəriyyəsi sosial-lingvistik bazadan məhrum olarsa, informasiyanın ötürülməsi yarımçıq və etibarsız olar. Belə olan halda onun tipologiyasının, obrazlı desək, sanki “cansızlaşacaq”. Üstəlik, məntiqi olaraq obyektiv qiymətləndirməyə səbəb olacaq ki, bu da ikinci dili öyrənmək üçün norma və meyarların müəyyən edilməsində real görünür. Lakin məhz belə bir baza dilçilərə ikinci dilin öyrənilməsi prosesində aşağıdakı üç amili nəzərə almağa imkan verir: a) böyüklərlə ünsiyyət (“özünkülər” və “yadlar”); b) uşaqlarla (yaşdıları və başqaları) ünsiyyət; c) şifahi artefaktlarla ünsiyyət (kitab, film, kompüter, smartfon) və s. Beləliklə, biz texnoloji innovasiyaların ikidilli tədrisi prosesində fəal iştirak etmək üçün geniş imkanlara malik olduğunu görürük. İndi

onları haqlı olaraq bilinçvizmde ən mühüm “avtoritet” və eyni zamanda uşağın sosiallaşmasında sütun adlandırmaq olar.

O.Bernqardt, A.E.Suprun, V.P.Moskvin, M.A.Alekseyenko¹⁴ və b-ları yekdilliklə ərz edirlər ki, müvafiq sosiallaşma səviyyəsi ilə dəstəklənən bilinçvizm tipologiyasının mühüm xüsusiyyəti dildə assosiativ obrazların nümayiş etdirilməsidir. Biz də onların nitqdə daha çox hazır fraqmentlər şəklində fəaliyyət göstərdiyini qeyd edirik. Xarici dil mühitinin müəyyən şərtləri altında onlar sabit ifadələrə, bir növ mətn xatırlamalarına çevrilərək əlaqəli problemə – mətnlərarası əlaqəyə səbəb olur. İkidilli uşaqların assosiativ təfəkkürünün tərkib hissəsi kimi obrazlılıq ikidilliliyin “qrammatikləşmiş” (L.V.Şerbaya görə) növünün ayrı-ayrı komponentləri ilə kəşifir. Və beləliklə, azərbaycanlı uşaqların nitqində alman dilində bəzi sabit ifadələr “klişe”lərə çevrilir, danışq üslubuna keçid hesabına daha yaxşı təkrarlanır və yadda saxlanması asanlaşır. Düzdür, bu keçid bir sıra səbəblərdən asılı olaraq həm planlı, həm məqsədyönlü, həm də kortəbii ola bilər. Amma hər bir halda, bu çoxluq ifadələri üzvi olaraq ikidilliliyin tipologiyasına uyğun gəlir.

Almaniyada ikidilli uşaqların sosiallaşmasının növbəti özəlliyi televiziya proqramları və nəşriyyat fəaliyyətinin geniş şəbəkəsidir. Uşaqların leksik ehtiyatının qismən məşhur kitabların və Disney filmlərinin qəhrəmanları doldurur: «Bambi и Cinderella», «Der Dieb von Bagdad, Nils Holgersson», eləcə də E. Das doppelte Lottchen» və «Punktchen und Anton» əsərlərinin ekranlaşdırılması. Son illərdə bu adlara 3D formatlı uşaq cizgi filmləri də əlavə olunub: “Kapt'n Blaubar, Pumuckl”, “Tigerenten-Club” proqramının bəzi (bizləri daha çox əfsanəvi xarakterdir) qəhrəmanları azərbaycandilli

---

¹⁴ Бернгардт, О.В. Речь ребёнка-билингва как предмет лексикографического описания: ситуация русско-немецкого двуязычия / О.В.Бернгардт. – Ярославль: Ярослав. гос. пед. ун-т им. К.Д.Ушинского, – 2009. – 218 с.; Супрун, А.Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // – Москва: Вопросы языкознания, – 1995. № 6, – с.17-29; Москвин, В.П. К типологии речевых образов // – Москва: Известия АН. Серия литературы и языка, – 2003. Том 63, №2, – с. 33-41; Алексеенко, М.А. Текстовая реминисценция как единица интертекстуальности // Массовая культура на рубеже XX-XXI веков: Человек и его дискурс. Сборник научных трудов, – Москва: Азбуковник, – 2003. – с.221-233.

uşaqların, xüsusən miqrasiyanın ilk ilini yaşayan azərbaycanlıların alman dilini mənimsəməsi işini asanlaşdırır.

Almaniyanın Bavariya şəhərinin televiziya jurnalisti Dr.Friderika Oyler uşaq filmlərinin və verilişlərinin yeni qəhrəmanlarının böyüklər tərəfindən də sevildiyini qeyd edir: “...Mənim üçün dörd il əvvəl anamın mənə, – “sən orda nə edirsən?”, – sualını verdiyi an həmin an idi. Sonra dedim: bəli, budur və daha çoxudur. Sonra anam dedi: Bu ki əladır, çox xoşuma gəlir. O, bunu böyük yaşda hiss etdi və kəşf etdi”¹⁵. Müəllifin açıqlamasından yola çıxaraq, biz uşaq mətnləri dünyasına bir növ bələdçisi və onların qavranılmasını asanlaşdıran ikidilliliyin bir aspekti üzərində qısaca dayanmaq istərdik. Söhbət adların istifadəsindən gedir. Heç bir alman mətni onlarsız təsəvvür edilə bilməz. Uşaq yazıçıları öz oxucu auditoriyasının xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, personajlara təsadüfi adlar vermirlər. Məsələn, H.Moser personajlarının adları müvafiq ümumi isimlə qeyd edir ki, (Eber – Engelbrecht; Igel – Evald; Lowe – Elias; Pinguin – Pepe) (Qaban – Engelbrecht; Kirpi – Evald; Lou – Elias; Pinqvin – Pepe) bu adlar soyad qismində də çıxış edə bilərlər (Arnold Maus; Balduin Nashorn; Herr und Frau Katzelmeier; Joschi Tintenkatz; Zacharias Miauingen), (soyadlar (Arnold Maus, Balduin Nashorn, cənab və Xanım Katzelmeyer, Yoshi Tintekatz, Mexiriasinq), bəzi adlar davranış və ya görünüşün xarakterik elementini ifadə edir: Eduard Nussknacker – Eiri Mauserich; Klara Miezmiez; Oswin Griinhutt (Mauserich mit verwegem Schnurrbart, hohem Hut und Sbel); Richard Schnurr (Kater); Schorchi und Mizzi (Eichkatzen); Xaver Rotpelz (Kater); Wendelin (Hund). (Eduard Şelkunçik – Eiri Mauserich; Klara Mezmiès; Osvin Qrunhut (cəsərətli bıçlı, hündür papaqlı və qılınçlı siçan); Riçard Şnurr (Tomkat); Şorçi və Mizzi (dələlər)); Xavier Redfur (pişik); Vendelin (it)).

Lakin bəzi Almaniya televiziya və video proqramlarının məzmunu bəzən azərbaycanlı ailələrdən olan uşaqların nitqi üçün çox çətin və mürəkkəbdir. İkidilli uşaqların ən tipik səhvlərini əks etdirən çoxsaylı nümunələrdən istifadə edərək, onlar üçün assosiativ-

---

¹⁵ TELEVISION 2001: Eine Podiumsdiskussion mit den heute prägenden Schaffenden // TELEVISION online, Ausgabe 14/2001/2

spekulyativ kateqoriyalarla işləməyin olduqca çətin olduğunu aydınlaşdırdıq. Buna görə də sözlərin əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə, lakin müəyyən bir hərəkətlə əlaqələndirilir. Alman televiziya və video proqramları bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına qismən kömək edir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaq nominasiyaları çox ifadəli, motivləşmiş və konkretirlər. Bu proqramlar yaradıcı təfəkkürlə tam əlaqəlidir.

Daha sonra dissertasiyada azərbaycandilli uşaqların öyrənməsi üçün nəzərdə tutulmuş alman onomastikasına dair geniş material təqdim olunur. Adlarla əlaqəli məlumat massivinin daxil edilməsi bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Birincisi, müasir alman dilçiliyinin hər hansı bir bölməsi üzrə demək olar ki, heç bir böyük mətn adsız deyildir, ikincisi, işdə təhlil üçün seçdiyimiz mətnlərə “presedent adları” da daxildir. Onların səciyyəvi xüsusiyyəti, tanınmış uşaq kompozisiyalarında müasir Almaniyanın ən məşhur şəxsiyyətlərinin adlarından istifadə edilməsidir. Bundan əlavə, hamıya məlumdur ki, eyni adlar müxtəlif uşaq mətnlərində dəfələrlə təkrarlanır. Ona görə də onların Azərbaycan uşaqlarının nitqində istifadəsini, biz digər qavranılması asan olan obrazlı mətnlərə müqayisə etdik. Q.Mozer hesab edir ki, *“presedent adları olan belə uşaq mətnləri” onun təfsirinə görə “proqressiv ikidilliliyin daxili vahidlərindən” biridir.* “Presedent adlar” öz ətrafında leksik-semantik məkan yaradırlar və burada bir anlayış nisbətən asanlıqla digəri ilə əvəz olunur və ya bir sıra amillər onunla əlaqələndirilir. İşdə bu adlar təkcə filmlərin, kitabların və digər çap nəşrlərinin kompozisiyasında göstərilir, həm də müəyyən dil normalarına uyğun olaraq paylanılır. Onları alman dilçiliyinin bölmələrinə müvafiq (ilk növbədə, fonologiya və qrammatika) sadalayaraq, biz iki və ya daha çox anlayışın təkcə linqvistik xüsusiyyətlərə deyil, həm də “proqressiv bilinqvizm” ruhuna uyğun gələn təbii əlaqə amilləri də ətraflı təhlil edilmişdir.

Bu paraqrafı S.N.Tseytlin sxemi əsasında hazırlanmış material tamamlayır. Burada söhbət söz yaradıcılığı yeniliklərindən gedir. Bunlar uşaqların müstəqil şəkildə yaratdıqları şifahi təhriflərdir. İşin növbəti mətnlərində morfoloji sıraya aid yeniliklər bir-birinin ardınca qeyd olunur. Bu, sözün normaya uyğun gəlməyən müxtəlif

formalarının əmələ gəlməsi və ya onların morfoloji strukturunun dəyişməsi ilə səciyyələnən hallardır. Bu hal daha çox alman dilində zərflik funksiyasını daşıyan zərflərdə baş verir; suppletiviz formalarının müntəzəm formalarla əvəz edilməsi: “zweizehn” (zwölf); “vierzehn” (Quadrillion); “verbrechen” (zerbrechen).

Daha sonra biz bilinivizm prosesinin leksik-semantik ardıcılığını tədqiq edirik. Bu halın mahiyyəti uşaqların normativ alman sözlərindən istifadə etməsindədir, lakin bu sözlər qeyri-standart (fərqli) mənalarda istifadə olunurlar. Məsələn: “Fortschritt” (konk., auf dem Spielfeld); “Eingang” (Gang beim Auto); “vielleicht” (sehr viel); “Armee” (Rudel); “Hohle” (Echo); “Kartoffel” (Loch); “Korner” (Spielkugeln); “Lage” (Vorlage); “Ritz” (Sprung, Riss).

Sözdə fonetik (və ya fonoloji) dəyişikliklər bir-birindən fərqlənir. Azərbaycanca dillə uşaqların nitqindəki alman sözləri səs çevrilmələrinin nəticəsidir. Fonetik (fonoloji) hadisənin mahiyyəti milli dildə olmayan sözlərə xüsusi çalar verilməsindən ibarətdir. Bu isə anlaşılmaz sözləri başa düşməyə yardım edir: “Kickboard” əvəzinə “Knickboard”; “Fahrschiff” (Fahrschiff); “Schneisturm” (Schneesturm); “Stechnadel” (Stechnadel); “Stehuhr” (Standuhr) və s.

Assosiativ xarakterli innovativ əvəzetmələr. Bu halda bir söz digəri ilə əvəz olunur: “während” əvəzinə “bevor”, “vorgestern” əvəzinə “überübergestern”; “haarscharf” yerinə “haarknapp”; “genau” (yer zərfi) əvəzinə “punkt” (zaman zərfi); “neulig” (neuerdings); “aufgehen” (von Wolken, wie die Sonne’).

Analogiya: “wundergroß – wunderschön” uyğunluğuna əsasən; “Unterbluse – Unterhemd” uyğunluğuna əsasən; “Hundenheim-Kinderheim” uyğunluğuna əsasən; “Karmontaq, Karfreitag” uyğunluğuna əsasən; “halsunter – kopfuber” uyğunluğuna əsasən; “Nachtgesicht – Taggesicht” sözü də daxili bənzətmə uyğunluğuna əsasən yaradılmışdır. Həmçinin “Morgen” uşaq bağçası (Morgen kindergarten (K., in den die Kinder nur morgens gehen) möcüzəli sözü – ecaskar sözünə uyğunluğa əsasən; alt bluz sözü – lakin “köynək” sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlmir; it evi – uşaq evinə bənzətmədəki uyğunluğa əsasən; xeyirli bazar ertəsi ifadəsi xeyirli cüməyə uyğunluğa əsasən; halsunter – kopfuber ilə bənzətmə ilə; Night Face – digər şirkətlərlə müqayisədə daxili mənə ifadəsinə

görə Day Face sözü ilə uyğunluğa əsasən yaranmışdır. “Morgen” uşaq bağçası sözünə analogi uyğun olaraq (uşaqların yalnız səhər getdiyi K.) “Nachmittagskindergarten” (gündüz uşaq bağçası) sözü də formalaşmışdır.

Linqvistik asimetriyanın bərabərləşdirilməsi (boşluqların doldurulması): “Hinterzahn” “Vorderzahn”-ın; “Hinterseite” “Vorderseite”-in; “Vordersitz”-in, “Hintersitz”; “Hochwinter” “Hochsommer”-in; “Neustadt” “Altstadt”-in; “Schiefdach” “Flachdach”-ın; “Anderstaq” “Feiertag”-in antonimi kimi.

Bu amillər bizdə azərbaycanlı uşaqların alman dili biliklərini müəyyən miqyasda qiymətləndirmək zərurəti yaratdı. Bu məsələnin sırf linqvistik qaydaları ilə yanaşı, fərdin ictimailəşməsi ilə də sıx əlaqəli olmasından, ikinci dili öyrənməyin müəyyən mərhələlərində uşaqların özünü dərk etməsinə səbəb olan məqamları da nəzərə almaq lazımdır. Bu məqsədlə müvafiq sxemlər və ya modellər tətbiq etmək vacibdir. Bu halda sual yaranır: Bu proses hansı parametrlərə görə təyin edilməlidir?

“İkinci dilin öyrənilməsi prosesində uşaqların nitqinin qiymətləndirilməsi meyarlarının sosiallaşma aspektində rolu və əhəmiyyəti” adlı ikinci paragrafda bu sualın cavablandırılmasına cəhd edilir. Bu paragraf bütünlüklə Almaniyada alman dili kursu keçən azərbaycanlı uşaqların nitq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə həsr olunub. Bu paragrafın əsas məqsədi xarici dildə lüğət fondunun kifayət qədər zəngin diapazonunu nümayiş etdirməkdir. Bu, xüsusən də bir çox uşaqların müxtəlif üslublardan, bir çox hallarda qeyri-normativ dildən istifadə etməyə meyli olmalarında özünü göstərir. Məsələn, qeyri-iradi davranışlar, təhqir xarakterli sözlər və s. Burada təhqiramiz sözlərin daha çox emosional-ekspressivliyin ifadəsi olduğu göstərilir. Bu, müəyyən şəraitdə ayrı-ayrı söz formalarının sərbəst seçiminin psixoloji gizlin səbəbini təşkil edir.

Lüğətin müəyyən edilmiş üslub qatının kəmiyyət hesablaması göstərdi ki, bu qütb emotiv mənalar Azərbaycan-alman ikidilliliyinin sosial tipologiyasına çox üzvi şəkildə uyğun gəlir. Buna görə də biz bu lüğət üzərində bu paragrafda daha ətraflı dayanılmış və Azərbaycan uşaqlarının nitqində bu halın özünü göstərməsinin ən xarakterik səbəbləri aşkar edilmişdir. Müxtəlif qiymətləndirmə

meyarlarına əsasən Almaniyada azərbaycandilli uşaqların alman dili lüğətinin digər üslub qatlarından istifadəsinin bəzi norma və qaydaları müəyyən edilmişdir.

II fəslin *“Bilinqvizmin ictimai proses kimi xüsusiyyətləri”* adlı üçüncü paraqrafında uşağın ətrafındakı insanlara münasibətinin və onların hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinin yaşla necə dəyişdiyi araşdırılır. Koqnitiv, psixolinqvistik və praqmatik parametrləri nəzərə almadan uşaqların nitqinin qiymətləndirmə mexanizmini öyrənmək qətiyyən mümkün deyildir. Məsələn, qiymətləndirməni ifadə etmək üçün fəal şəkildə istifadə olunan hisslər sahəsi ilə əlaqəli anlayışlar çox vaxt uşaqların nitqində böyüklərin lüğətinə nisbətən fərqli semantik məzmunla malikdir. İbtidai məktəb şagirdinin dil dünyası təkcə işıqlı tonlar və dil vahidlərinin müsbət çalarları ilə seçilmir. İnsanın dil şüurunda mövcud olan dəyərləndirmə şkalası mütləq “müsbət” qiymətləndirməsi ilə yanaşı, “mənfi” qarşılaşmanın da olmasını tələb edir. Bu faktı təsdiqləyən S.Q.Vorkaçev yazır ki, *“xaricidilli uşaqlar “yad” dil öyrənmək prosesində çox vaxt nisbi deyil, mütləq qiymətləndirmədən istifadə edirlər. Bu vəziyyət gizli müqayisənin, bir qayda olaraq, sözlərin törəmə strukturunda yerləşməsinin səbəbini qismən izah edir. Məsələn, “Mordschuh”, “Riesenzwerg” sözlərində və s.”*¹⁶.

Məhz məktəb dövründə uşaq qaba söz ehtiyatı ilə tanış olur və bu lüğətdən özünü təsdiq məqsədi ilə istifadə edir. Yetkinlərin mühitindən fərqlənmək, ona müqavimət göstərmək, müstəqilliklərini nümayiş etdirmək istəyi, xüsusi ilə “yetkinlik dövrü” ərəfəsində olan uşaqlar tərəfindən aydın şəkildə nümayiş olunur. V.V.Ximik yazır ki, *“yeniyyətə uşaq sanki ifadəli söz ehtiyatı ilə “oyunayır”, söz ehtiyatını sanki güc, effektivlik və eyni zamanda ifadəli təsir və emosional özündən razılıq baxımından sınayır”*¹⁷.

Uşağın qaba sözlərə marağı təbii olaraq insan təbiətini, onun fiziologiyasını başa düşməsi ilə bağlıdır. İnsan münasibətlərinin bəzi

¹⁶ Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // – Москва: Филологические науки, – 2001. №1, – с. 69.

¹⁷ Химик, В.В. Поэтика низкого, или Просторечие как культурный феномен / В.В.Химик. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, – 2010. – с. 40.

sahələrinin tabu xarakterini və ünsiyyətində əxlaqi-etik normalara riayət etmək zərurətini dərk edərək, alman dilini öyrənmək prosesində kiçik məktəbli doğma dili ilə əlaqə yaradaraq ona tanış olan vasitələri tapmağa çalışır. Süni bilinqvizmin sahəsi çox geniş və rəngarəngdir və buna görə də bəzi assosiativ əlaqələri əhatə edir. Bu yolla o, bizə qismən assosiativ bilinqvizmi xatırladır.

II fəslin **“Alman-Azərbaycan bilinqvizminin sosiolingvistik tipologiyası”** adlı dördüncü paragrafının mahiyyəti xarici dilli uşaqlarla ünsiyyət vasitəsi ilə yeni sosial aləmdə öz yerini tapmağın hansı yol və vasitələri olduğunu öyrənməkdir. İkinci dilə yiyələnmək istəyi bəzi hallarda alman uşaqlarının süni şəkildə yaratdığı maneələrlə qarşılaşır. Bu səbəbdən işdə azərbaycanlı ailələrdən olan uşaqların Almanyanın dil dünyasına daha asan və tez uyğunlaşmasına imkan verən psixolingvistik mexanizmləri aşkara çıxarmaq vəzifəsi əsas məqam hesab olunur. Ayrı-ayrı qiymətləndirmə meyarlarına həddən artıq ümumiləşdirmə, parafrazlaşdırma, məna daralması və metaforlaşma kimi lingvistik amillər daxil edilmişdir. Bu amillərin hər birinin əhəmiyyəti əvvəlcə açıqlanır və sonra tənqidi formada təhlil edilir. Onların müxtəlif mətnlərdə hansı xüsusi əhəmiyyətə malik olması və uşaqlar tərəfindən necə qəbul edilməsi də araşdırılır.

Lakin bu paragrafın və bütövlükdə 2-ci fəslin sonunda əsas diqqət azərbaycandilli uşaqların nitqində bağlayıcı və nidaların, o cümlədən səs təqlidi sözlərinin istifadəsinə yönəldilmişdir. Alman dilçiliyinin digər bölmələri ilə birlikdə onlar uşaq dilində, yəni şifahi və yazılı nitqdə aktiv istifadə olunur. Buna görə də tədqiqat üçün ən əhəmiyyətli məqam bu dilin sistemində köməkçi və əsas sözlər arasında aralıq mövqe tutan alman nidaları, bəzən də səs təqlidi sözləridir. Aydın olur ki, alman dilindəki nidaların daxili nizamsızlıq və qeyri-standart bölgüsünə görə azərbaycanlı uşaqlar tərəfindən xatırlanması və istifadəsi xüsusi ilə çətindir. Belə qənaətə gəlirik ki, təqlidi sözlərə Azərbaycan dilində yanaşma alman dilindəki kimi bir o qədər vacib deyildir. Axı Almaniyada ikinci dil, ilk növbədə, öyrənilməlidir. Və biz bu gün bu rəsmi nitq hissəsini “paradoksal mənalarla” qəbul edən alimlərlə tam həmrəyik. Beləliklə, *“mübahisə həm onların sintaktik funksiyaları, həm də semantik mənaları ilə*

əlaqədardır”¹⁸. Nitq hissələri arasında nidaların ayrıca söz qrupu kimi qeyd olunması məsələsi alman dilçiliyində uzun müddət mübahisəli hesab edilmişdir.

Dissertasiyada tədqiqatın predmeti ilə bağlı fərqli baxışlar təqdim olunur. J.Erben sifət və zərflərlə nidaları müqayisə edərək, birinciləri “xarakteristika” adlanan sinifə (“das charakterisierende Beiwort”) aid edir. Müəllif yazır ki, nidalar “cümlə daxilində heç bir rol” oynamır, ancaq qorxu və ya ağrı, sevinc və ya istəməmə məqamlarında müstəqil məna ifadə edir¹⁹.

“Azərbaycanlı ikidilli uşaqlara alman dilinin tədrisinin kommunikativ komponenti (diskursiv və yaradıcı aspektdə)” adlanan III fəsil beş paragrafdan ibarətdir. **“Miqrant uşaqların kommunikativ davranışında “dil oyunları”nın rolu və əhəmiyyəti”** adlı birinci paragrafda azərbaycanlı miqrant uşaqların kommunikativ davranışında “dil oyunları”nın rolu və əhəmiyyəti işıqlandırılır. Bu oyunların təbiəti ikilidir və biz onları ayrı-ayrı fraqmentlər üzrə təsnif edirik. Onlar birlikdə bütöv olaraq dilçiliyə mümkün qədər yaxın olan mətn diskursunu təşkil edirlər. Oyunlar yaradıcı təxəyyülün nəticəsidir və buna görə də kifayət qədər güclü motivasiyaya malikdir. Məhiyyət etibarını ilə bu, yaxşı formalaşmış ifadənin, azərbaycanlı uşaqların alman dilində nisbətən sadə cümlələrin düzgün qurulmasına birbaşa yardımçı olur.

Bilinqvizmdə “dil oyunları”nın mühüm rolu haqqında geniş linqvistik ədəbiyyat mövcuddur. Psixolinqvist İ.S.Kon, dilçilər və metodoloqlar K.R.Vaqner, E.A.Brızqunova, V.I.Şaxovski, V.R.Dolnik və b-nin fikirlərinə əsaslanaraq, biz dövrümüzdə bu aktual problemin çoxsaylı aspektlərini göstərərək onlardan yalnız birini – “dil oyunları”nın tərkibindəki idrak-təfəkkür elementlərini ətraflı formada tədqiqata cəlb etmişik. Eyni zamanda, onların müasir bilinqvizm nəzəriyyəsində rolu da tədqiqat işində təhlil olunmuşdur.

---

¹⁸ Кривоносов, А.Т. Система классов слов как отражение структуры языкового сознания: (Философские основы теоретической грамматики)/ А.Т.Кривоносов. – Москва: – Нью-Йорк: – 2001. – с.510.

¹⁹ Erben, I. Abriss der deutschen Grammatik / I.Erben. – Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, – 2009. – 208 S.

İ.S.Kon hesab edir ki, “*müxtəlif uşaq “dil oyunlarında” “kommunikativ komponent” və ya dominant əsas olur. Bu da ibtidai sinif şagirdlərinin davranışlarına görə bir növ “uşaqlıq mədəniyyəti” fenomeninə çevrilir*”²⁰. Hətta miqrasiyadan əvvəlki dövrdə uşaqlar nitqin arzu olunan məqsədlərə çatmağın tam mümkün vacib bir vasitə olduğunu başa düşməyə başlayırlar. Miqrasiyadan sonra elm adamları hal-hazırda intonasiya-tembr xüsusiyyətləri ilə əlaqələndən leksik vasitələrin artıq daha məqsədyönlü seçimini qeyd edirlər.

K.R.Vaqner məktəblərdə sosioloji tədqiqatlar apararaq uşaqların kommunikativ davranışının təzahürünün spesifik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məsələn, müsahibə aldığı doqquz yaşlı qızın lüğətində o, on bir növ sözləmi müəyyən edir²¹. Onlardan beşi ən çox işlədilir və bütün növ ifadələrin 83,8%-ni təşkil edir:

- təsdiq (Aussagen / Feststellen) – 30,8%;
- hekayə / söhbət (Erzählen / Unterhalten) – 21,0%;
- suallar (Fragen) – 12,0%;
- rol oyunu (Rollensprechen) – 10,1%;
- əmr / göstəriş (Auffordern / Anweisen) – 9,9%.

Təsdiqlər So ist es! kimi qısa ifadələrlə təmsil olunur!

Tezlik baxımından 2-ci yerdə uşaq “söhbəti” deyilən, təsadüfi söhbət durur. İngilis dilində “danışiq” felləri (və ya nitq) – “kiçik danışiq” kimi əsaslandırılır. Almanlar bu cür söhbəti “schwätzen”, “klönen” feiləri ilə təyin edirlər. Suallar iki cür təqdim olunur: özünün və başqalarının davranışı ilə bağlı suallar (was soil ich tun?), dərkətmə sualları.

Rol oyunu uşaqların davranışının çox vacib sahəsidir. Əslində, bütün növ ifadələr rol oyununda istifadə edilə bilər. İmperativ nitq aktları qrupuna təkcə bu kimi əmrlər deyil, həm də nitq dominantlığı daxildir, məsələn, “Spielanweisungen” adlı oyunu buna misal ola bilər və yeri gəlmişkən, müasir alman məktəblərində bu oyun çox

---

²⁰ Кон, И.С. Ребёнок и общество: Учебное пособие для студентов / И.С.Кон. – Москва: Издательский центр «Академия», – 2003. – с. 63

²¹ Wagner, K.R. Tagesaufnahmen und Gänsebliimchen- Modell: Der Tag als Segmentierungseinheit spontaner Kindersprache //ders. (Hrsg.) Kindersprachstatistik. – Essen: Die Balue Eule, – 1992. – S. 177.

məşhurdur. Bu, rus və Qərbi Avropa dilçilərinin fikirlərinə görə, rol oyunu təkcə leksik və sintaksis səviyyəsində deyil, paralingvistik, həmçinin intonasiya-tembr adlanan vasitələrlə qeyd olunur.

E.A.Brızqunov rol oyununda etiketləmənin maraqlı variantını intonasiya-tembr xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olaraq nəzərdən keçirilməsini təklif edir. Bu gün intonasiya, xüsusən də bilinqvizmlə bağlı əsərlərdə ən çox istifadə olunan nəzəriyyələrdən biridir. Qeyd edək ki, dilin intonasiya vahidi, ikinci dilin öyrənilməsi zamanı və ümumilikdə intonasiya vahidlərinin fərqləndirilməsi meyarları məsələsini müəllif uğurla həll etmişdir. Nəzəriyyənin əsasında *ilk növbədə ifadələrin əsas tonu, temبری, intensivliyi, müddəti, intonasiya zamanı ifadənin müxtəlif məqsədləri, lakin eyni zamanda eyni sintaktik konstruksiya ilə cümlələrdə fərqlilikləri ifadə etmək bacarığına əsaslanan fonetik qanunlar spektrinə əsaslanan "intonasiya konstruksiyası" durur*²².

K.Vaqner uşağın fəaliyyətinin tematik məzmununun təhlili göstərir ki, nitqin müəyyən edilmiş 36 kommunikativ vəziyyətindən dördüdə biri "dil oyunu" olduğunu göstərir. O, öz növbəsində, rollu (11,4%), uşağın yaradıcılıq həvəsinin üstünlük təşkil etdiyi didaktik (8,3%) və mobil (5,8%) hissələrə bölünür. 2-ci yerdə gündəlik fəaliyyətlərdir (Tiire schlieffen, Tisch decken, Auto einsteigen və s.). Məktəb haqqında söhbətlər tematik məzmunun 7,6%-ni təşkil edir, 7,3%-i tanış simalar haqqında söhbətlərdir, ondan sonra qida (5,5%), geyim (4,4%), heyvanlar (4,2%), bitkilər (4,1%) haqqında söhbətlər gəlir²³.

Bu növ uşaqların "dil oyunu"nun hər hansı biri, şübhəsiz ki, müəyyən növ kommunikativ davranışın formalaşmasına kömək edir. Lakin bu prosesi təsadüf hesab etmək olmaz, çünki o, böyüklər mühitinin təsiri altında idarə olunur. Bu, miqrant uşaqlar üçün xüsusi ilə vacibdir, çünki onlar dil oyunu zamanı ikinci dildəki söz və ifadələri qismən emosional təxəyyül vasitəsi ilə yadda saxlamağa

²² Бор, Н. Избранные научные труды: [в 2 томах]. / Н.Бор. – Москва: Наука, – т. 1. – 1970. – с.232.

²³ Wagner, K.R. Tagesaufnahmen und Gänseblümchen. Modell: Der Tag als Segmentierungseinheit spontaner Kindersprache // ders. (Hrsg.) Kindersprachstatistik. – Essen: Die Balue Eule, – 1992. – S. 183; Wahrig, G. Deutsches Wörterbuch. – München: Mosaik Verlag, – 1986. – p. 181.

çalışırlar V.İ.Şaxovski istənilən oyun şəraiti istənilən kommunikativ aktda mövcud olmasına, lakin dil oyunu yalnız emosional kommunikativ vəziyyətdə təzahür etməsinə diqqəti cəlb edir: *“Dil oyunu emosional ünsiyyət üslub sferasına daxildir, çünki onun enerji motivi “homo sapiens” emosiyasıdır”*²⁴.

Uşaqların ünsiyyət sahəsi yüksələn emosionallıq ilə səciyyələnir. Amma emosional fon hələ dil oyununun yaranması üçün tam olaraq yetərli şərt deyildir. Bunun üçün yaxşı formalaşmış dil biliyi tələb olunur.

V.Dolnik qeyd edir ki, *“bu səbəbdən XXI əsrdə dilçilər elmi istifadəyə uşağın ən böyük emosional həssaslıq dövründə təsvirlərin inkişaf etməkdə olan beyninə “köçürülməsi” mənasını ifadə edən imprinting anlayışını təqdim etdilər”*²⁵. Digər elm adamları “dil oyunlarında” açıq şəkildə təzahür edən bu emosional dominantı uşağın inkişafındakı kritik dövrlərlə əlaqələndirirlər. Bu fikri, məsələn, L.F.Obuxova müdafiə edir²⁶. Yadda saxlamaq lazımdır ki, müxtəlif səbəblərdən xaricdən başqa ölkəyə köçmüş uşaqlar üçün ikinci dilin tədrisində (xüsusi ilə ilkin mərhələlərdə) müəllimin seçdiyi böyük və uşaq arasındakı ünsiyyət tərzini, yəni məhz – tolerant və ya avtoritar üsul böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, uşağın sosial münasibətlərinin emosional sahənin ailə tərəfindən dəstəklənməsi onun cəmiyyətdəki sonrakı bütün davranışlarını daha çox müəyyən edir. Aydınır ki, Almaniyaya mühacir olunan azərbaycanlı ailələrdən olan, alman dilini qismən və müxtəlif oyun növlərinin köməyi ilə öyrənən uşaqlar da burada istisna deyildir.

Uşaqlarda bu səriştənin aşılması müvafiq texnikanın istifadəsinə zəmin yaradır. Məsələn, qeyd olunur ki, “dil oyunları” müəyyən norma və qaydalar üzərində qurulur. Bilinivizm

---

²⁴ Шаховский, В.И. Эмоции и коммуникативное игровое пространство языка // Массовая культура на рубеже XX-XXI веков: Человек и его дискурс: Сб. науч. трудов, – Москва: Азбуковник, – 2003. – с.65.

²⁵ Долник, В.Р. Непослушное дитя биосферы: Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей. / – 3-е изд., доп. – Санкт-Петербург: ЧеРо-на-Неве, Паритет, – 2003. – с. 15.

²⁶ Обухова, Л.Ф. Возрастная психология: Учебник / Л.Ф.Обухова. – 4-е изд. – Москва: Педагогическое общество России, – 2004. – с. 142.

standartlarına yaxınlaşmaq üçün nəzərdə tutulmuş oyunun gedişində uşaq müstəqil olaraq (şüurlu və ya şüursuz, fərq etməz) ona artıq yaxşı məlum olan bir hərəkətə əsaslanan nominantlar yaradır. Məsələn: “Schaffner” əvəzinə “Knipser”, “Heftmaschine” əvəzinə “Zusammendricker”.

Aydındır ki, azərbaycandilli uşaqlar üçün bu nominantların yaradılmasının dərin kökləri vardır. Məhz onlar alman dilini öyrənəndə doğma evlərinin xronotopu ilə təbii birliklər yaradırlar. Bu xronotop (yaxud mifologema) əlaqəli metonimik anlayışlar baxımından Azərbaycan uşaqlarına yaxındır, bu da təbii olaraq “yad” dildə nitq prosesində öz əksini tapır. Təbii ki, bu cür paralel obrazlı əlaqələr azərbaycanlı uşaqların alman dilinin ən mürəkkəb sözdüzəltmə formalarından bəzilərini tez mənimsəməsinə kömək edir.

Zəruri effekt dil dilə qənaətə meylinin aşkar ifadəsi sayəsində əldə edilir. Bu hadisənin əksi olaraq, heç bir şəkildə birinciyə zidd olmayan və ikinci dilin öyrənilməsinə maneə yaratmayan çoxdillilik də inkişaf edir. Bunlar bilinçsizlərdə vahid prosesin iki bərabər tərəfidir. Deməli, Azərbaycan uşaqları da öz nitqlərində müvafiq linqvistik vasitələrdən nəinki sözlərin törəmə hissələri, onların formantları, həm də kök morfemlər səviyyəsində istifadə edirlər.

Bu paraqrafda azərbaycandilli mühacir uşaqların tipik nitq səhvlərinin düzəldilməsi prosesində metalingvistik fəaliyyətin yolları və formaları araşdırılmış və bu proses müəyyən məntiqə əsaslanan vahid bir ideya ilə birləşən beş bəndə bölünmüşdür: iki dildə uşaqların danışıqındakı fonetik və qrammatik səhvlərin düzəldilməsi. Əksər dilçilərin fikrincə, alman dilinin ayrı-ayrı leksem və ifadələrinin özünənəzarət və ya öz-özünə düzəlişi, istisnasız olaraq bütün üsul və metadil fəaliyyətin müxtəlif formaları üçün ümumi qaydadır. Bu proses, fikrimizcə, bütövlükdə semantik sahənin mühüm hissəsi kimi dil refleksinin güzgüvari əksinə çevrilir.

Birinci bənddə tələffüz səhvlərinin əsas növləri müəyyən edilir, məsələn: şifahi nitqdə nöqsanlar, yazı xətləri, fonetik təhriflər, uşaqlarda bəzi alman sözlərinin etimologiyasını təhlil edərkən yaranan çətinliklər. Tipik nitq səhvlərinin düzəldilməsi prosesini öz axarına buraxmaq olmaz, bu proses müəllimlərin daimi nəzarəti altında olmalıdır. Qeyd edilir ki, eksperimental məlumatların

məqsədi azərbaycandilli ikidilli uşaqların metalingvistik fəaliyyətini dünyanın dil mənzərəsinin bir parçası kimi tanımaqdır.

İkinci dil öyrənmək uşağa fiziki dünya ilə tanış olmaqdan heç də az zövq vermir. Buraya uşağın sözlə bağlı bütün ifadələri – onun forması, mənası, səs təsviri daxildir. Uşaq sözü müşahidə etmək və söz üzərində düşünməklə yanaşı, həm də ona öz nitqini müəyyən dərəcədə tənzimləməyə imkan verən metakommunikativ stereotiplərə yiyələnir.

Azərbaycan dilçiləri ikinci dilə yiyələnmənin ilkin dövründə uşaqların vizual-obrazlı təfəkkürün köməyi ilə ayrı-ayrı söz və ifadələri xarici dilə necə tərcümə etdiklərini artıq eksperimental şəkildə təhlil etmişlər. Bununla yanaşı, onlar tipik nitq səhvinə yol verir: cisimlər, təsvirlər və sözlərin sərhədlərini qarışdırdıqları üçün ifadələrdə sözləri düzgün hesablaya bilmirlər. A.R.Luriyaya görə, *“ikinci dilə tərcümə zamanı məktəbəqədər uşaqlar çox vaxt nitqdən daha üstün şeylərlə münasibətdə olurlar”*²⁷.

Həqiqətən, məktəblərdəki iş təcrübəmiz göstərir ki, uşaqlar ifadələrin metadil təhlilinə zəif hazırlaşır. Məsələn, */İki it oturub//* cümləsindəki sözlərin sayını hesablamaq kimi elementar suala uşaqlardan bəziləri iki söz, çünki “iki it var” kimi cavab verdilər. Yaxud */Otaqda on stul vardır//* cümləsində isə stulların sayına müvafiq olaraq suala “on” deyə cavab verirlər. Və ya: */Məmməd bütün tortu yedi//* cümləsində bir dənə deyil, uşaqların məntiqinə görə: */O, bütün tortları yedi//*.

“Azərbaycandilli uşaq-mühacirlərin metadil fəaliyyəti və nitq xəttələrinin düzəldilməsi yolları” adlanan ikinci paragraf uşaqların əşya və predmetlər dünyası, ətraf mühit və dil ilə münasibətlərinin müxtəlifliyi üzə çıxarılır. Metadil fəaliyyəti öz ifadəsini, xüsusən iki funksiyanın həyata keçirilməsində əks etdirir: müəyyən bilinçvizm növündən asılı olaraq icra və sosial funksiyaları. Birinci Almaniyaya köçmüş azərbaycanlı ailələrdə daha çox inkişaf edir və bu, sonradan nitq səhvlərinin düzəldilməsini nizamlayan normalar sistemində metalingvistik fəaliyyətin qəti yollarından biridir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ailələrində ilkin olaraq

---

²⁷ Лурия, А.Р. Язык и сознание / А.Р.Лурия. – Москва: Изд-во Моск. Ун-та, – 1979. – с.219.

qəbul edilən bir anlayışlar sistemi digərinin inkişafına mane olmur və ya heç olmasa onu təkrarlamır. İkincisi Almaniyada alman dilinin tədrisi ilə bağlı gələcəkdə məktəb təcrübəsinə nəzər salacaq valideynlərə tövsiyə olunur. Birinci halda o, koordinativ ikidilliliyin əsas xüsusiyyətlərinə, ikincidə isə subordinativliyinə uyğundur.

Bu nəzəriyyəyə xarakterik nümunələr əlavə olunub. Beləliklə, metalinqvistik fəaliyyətdə sosial və icra funksiyalarının birləşməsi tədrisən uşaqlarda vizual-məcəzi təfəkkürün rəasional düşüncə ilə sistemli şəkildə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Eksperimental tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, əvvəllər onların əksəriyyəti avtomatik olaraq tipik bir nitq səhvinə yol verir, cisimlər, şəkillər və sözlərin sərhədlərini qarışdırdıqları üçün ifadələrdəki sözləri düzgün hesablaya bilmirdilərsə, sonradan uşaqlar bu kimi səhvlərə yol verməkdən yayınırlar.

“Alman ədəbi dilində fonoloji vahidlərin funksional yükü” adlı üçüncü paraqrafda bu fikir öz inkişafını tapır. Burada söhbət məhz alman ədəbi dilində fonoloji vahidlərin funksional yükünün düzdün paylanmasından gedir. İkidilli uşaqlar tərəfindən söz anlayışının qeyri-ixtiyari olaraq əşya anlayışına qarışması ətraflı izah olunur. Uşaqlar sözlərdəki səslərin sayını, eləcə də əşyalarla olan sözləri saydıqda çaşqınlıq yaşayırlar. Çox vaxt alman dilinin öyrənərkən azərbaycanlı uşaqlar arasında belə bir hal müşahidə olunur: sözlər istər-istəməz bütün ifadə ilə qarışdırılır. Bu cür nitq xətalalarının hansı şəraitdə baş verdiyi aydınlaşdırılır, onların düzəldilməsi yolları və formaları göstərilir. Xüsusi ilə ikinci dilin öyrənilədiyi ilkin mərhələlərdə bu cür səhvləri dramatikləşdirmək olmaz.

İkinci dil öyrənən əcnəbi uşaqların sadalanan iki anlayışı mexaniki qarışıq salmalarını J.Piaye də qeyd edir. Amma o, bunu linqvistik deyil, “nominal realizm” adlandırır. Eyni zamanda vurğulamaq istərdik ki, ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə bağlı suallar verməsi uşağın sözün prinsipcə nə olduğunu izah edə bilməsi demək deyildir. Bu biliyi uşaq gec qavrayır və bu hal çox vaxt xarici dildə yazının mənimsənməsi prosesi ilə əlaqədar olur.

K.V.Qarqaneva ikidilli uşaqların metalinqvistik fəaliyyətinin inkişafı adqoyma, yəni sözün motivləşməsi və onu izah etmək

qabiliyyəti ilə sıx bağlı olmasından bəhs edir²⁸. Eyni zamanda nitq zəncirindən sözün seçilməsi və onun söz kimi tanınması da müəyyən çətinlik yaradır. Dissertasiyanın II fəslində E.M.Vereşaqinin reseptiv bilinqvizm səviyyəsində aparılan nitq nümunələrinin ilkin tanınmasına işarə edən fikrinə istinad etməyimiz səbəbsiz deyildir. Müəllif onların ikinci dərəcəli sistemdə düzgün təsvirindən bəhs edir və bunu reproduktiv ikidillilik adlandırmışdır.

Düzgün şərh nəzəri müddəalar, fərziyyələr konkret və sabit faktlarla təsdiqləndiyi təqdirdə mümkündür. L.V.Şerba iddia edirdi ki, *“...onun lingvistik nəticələri həmişə konkret faktlardan irəli gələn lingvistik materiala əsaslanır”*²⁹. Müəllif obyektiv üsullara böyük əhəmiyyət verərək qeyd edir ki, *“hətta təkmil qulaq belə mövcud olanı yox, öz təfəkkürünün assosiasiyaları ilə bağlı eşitməyə adət etdiyi şeyi eşidir”*³⁰.

Nəhayət, E.M.Vereşaqin tərəfindən təklif olunan ikidilli uşaqların nitq fəaliyyətinin əlamətlərinin fərqləndirilməsi üsuluna qayıdaraq, tədqiqatçının bu prosesdə üçüncü səviyyəni, yəni nəinki nitqi başa düşmək, həm də onu düzgün şəkildə təkrar etmək lazımdır ideyasını təqdim etdiyinin şahidi oluruq. O, bu səviyyəni məhsuldar ikidillilik adlandırmışdır.

Bəzi dilçilər ikidilliliyin bu üç səviyyəsinə əsaslanaraq alman dilini öyrənmənin ən məqbul yollarının axtarışı ilə diskursiv-yaradıcı müstəvidə təhlil edirlər. Məsələn, K.V.Sotnikova kiçik məktəblinin nitqindəki *“a) adi leksik vahidlərin sözün daxili formasının əks olunmasını; b) sözün onomatopoeitik və ya onomatopoeitik mahiyyətini dərk etməsini; c) leksik-semantik köçürmənin motivli istifadəsi amilini; d) spesifik təsadüfi formasıyalar olan semantik və struktur remotivasiyanın, neomotivasiyanın nəticələrini təqdim edən metalingvistik ifadələri”* müəyyən edir³¹.

---

²⁸ Гарганеева, К.В. Явление мотивации слов в социовозрастном аспекте: /Дисс. канд. филол. наук/ – Томск, 1999. – с.138-139.

²⁹ Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Просвещение, – 1974. – с. 33.

³⁰ Там же, с. 35.

³¹ Сотникова, К.В. Мотивационный словарь детской речи // «Молодежь и наука: проблемы и перспективы». Материалы Филол. секции и обл.

Eyni zamanda, əksər dilçilər mühacir uşaqların ikinci dilə yiyələnməsinin ən təsirli yollarından birinin sual vermək olduğuna inanırlar. Kommunikativ dominantlıq məktəbəqədər uşağın kommunikativ fəaliyyəti üçün xarakterikdir. E.V.Çerņışova, immiqrant uşaqların uzun illər müşahidəsinə əsaslanaraq, *“məktəbəqədər uşaq adətən dinləməkdən daha çox danışır”*³² qənaətinə gəlir.

Uşağın yeni məlumat almaq istəyi sual-cavab fəaliyyətinə gətirib çıxarır. Dilçilərdən bəziləri bunu bilavasitə bilinqvizmlə əlaqələndirirlər. Məsələn, M.V.Vinoqradskaya yazır: *“Çox vaxt suallar vasitəsi ilə uşaq, obrazlı desək, nəinki informasiya acliğini təmin edir, həm də xarici dil öyrənərkən həmyaşıdları ilə əlaqə yaratmağa çalışır. Müasir dilçilərin bu prosesdə diqqət etməli olduğu əsas məqam uşaqlar arasında ünsiyyət dairəsinin tədricən və davamlı şəkildə genişləndirilməsidir”*³³.

Analoji qanunlar Azərbaycan ədəbi dilində fonoloji vahidlərin funksional yükünün bölüşdürülməsində də fəaliyyət göstəricisidir. Tədqiqatın gedişində alman dilində uşaqların nitq səhvlərinin nə qədər tez-tez dilin elementar sürüşmələri nəticəsində olduğu göstərilir. Bu, ilk növbədə, tələffüz çətinlikləri ilə əlaqədardır. Məsələn, azərbaycanlı ailələrin uşaqları üçün alman dilində samit birləşmələri məlum fonetik çətinlikdir. Ardıcıl iki-üç Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir. Azərbaycan dilinin ahəng qanununu nəzərə alsaq, qoşa samitləri, xüsusən də azərbaycanlı uşaqlar üçün əvvəlcə əqli cəhətdən mənimsəmək, sonra isə nitqdə istifadə etmək çətinidir. Üstəlik, istənilən formada uşaqlar üçün səs birləşmələrini qəbul etmək bəzən çətin olur: *Liest weiter) ... Salzwasserlosung / wenn ahm / der Lebensluxtis / (gedehnt; gemeint: Lebenszyklus) der Krabben və s.*

конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. – Томск: Томский гос. пед. ун-т, – 1998, – с. 48.

³² Чернышова, Е.Б. Коммуникативное поведение дошкольника: (психолингвистическое исследование) /Дисс. канд. филол. наук/ – Воронеж, 2001.– с.50.

³³ Виноградская, М.В. Интерферентные явления в речи российских немцев: грамматический и лексико-семантический аспекты: /Дисс. канд. филол. наук/ – Майкоп, 2009. – с.78.

“Azərbaycan ədəbi dilində fonoloji vahidlərin funksional yükü” adlı dördüncü paragraf iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Almaniyada televiziyanın azərbaycanlı uşaqların alman dilini öyrənməsində əlavə, lakin çox təsirli bir vasitə kimi rolu araşdırılır. Linqvistik vasitələr əsasında biz belə qənaətə gəlirik ki, müxtəlif filmlər və cizgi serialları, bir tərəfdən, uşaqların psixologiyasına, digər tərəfdən, onların nitq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət göstərir. Həmçinin alman kino istehsalının azərbaycanlı uşaqların ikinci dilə yiyələnməsini asanlaşdıran bəzi xüsusiyyət və cəhətlərinin rolu və əhəmiyyəti də müəyyən edilmişdir. Onların arasında ən asan vasitə olan yumor bu bölmədə ən çox təhlil olunan vasitədir.

Paragrafın ikinci hissəsi müxtəlif növ mətnlərin bəhs olunan problemə təsirinə həsr edilmişdir. Mətnlər elmi, tədris, uşaq və bədii mətnlərə bölünür. Xüsusi qeyd olunur ki, onlar arasında böyük fərq yoxdur, çünki istənilən halda onların hər biri uşaqların nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün materialdırlar. Amma biz ikinci dilin öyrənilməsinin müxtəlif mərhələlərində onların fərqləndirici xüsusiyyətlərinin alman müəllimləri tərəfindən azərbaycanlı uşaqların ikidilli təhsilində nə dərəcədə istifadə olunmasını göstərmək üçün bu mətnlərin formal xüsusiyyətlərindən istifadə etdik.

“Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının alman dilində nitqində seqment vahidlərin reallaşma xüsusiyyətləri” adlı beşinci paragrafda ana dili Azərbaycan dili olanların alman nitq seqment vahidlərinin istifadə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Əsas diqqət terminin linqvistik mənasında intertekstuallığa yönəlib. Təhlil üçün qəsdən faktların ciddi elmi təqdimatını obyektiv qiymətləndirə biləcək mətnlər seçilmişdir. Öz növbəsində, “xarici” dildə nitq səhvlərinin təhlili iki mövqə nəzərə alınmaqla aparılmışdır: 1) mətn təsvir obyekt kimi (assosiativ təsvir və ya rəqəm); 2) mətn adresat kimi (resipient, oxucu).

Bu iki mövqenin məna və nəticələrinin aydınlaşdırılmasından birbaşa uşaq ədəbiyyatı mətnlərinə körpü formalaşmışdır. Bu problemin həllində müxtəlif millətlərdən olan mühacir uşaqları ilə xüsusi məşğul olan alimlərin – İ.S.Kon, V.P.Moskvin, E.V.Paduçeva və b. fikirlərini ümumiləşdirərək nitq stereotiplərinin öyrənilməsinin

vacib olduğu qənaətinə gəlirik. Onlardan biri alman presedent adlarının istifadəsində tipik səhvlərdir (bu, əvvəlki fəsildən bizə artıq tanış olan anlayışdır). Yalnız III fəslin bu paraqrafında bu tip adlar əlavə “semantik və estetik yük” kimi təqdim olunur. Üstəlik, dinləyən və ya oxuyan uşağın uşaq ədəbiyyatı mətnindən çıxarmalı olduğu sözdə kodlaşdırılmış əlavə məlumat işə “müdaxilə” adlanır. Bu məsələ isə paraqrafın sonunda ətraflı və müxtəlif rakurslardan təhlil edilir.

“**İnterferensiyanın eksperimental-fonetik tədqiqi**” adlı IV fəslə eksperimental-fonetik xarakter daşıyır. “**İnformantlar və səsyazmanın şərtləri**” adlı birinci paraqrafda informantlar və dil materialının yazılması haqqında məlumat verilir. Alman dilini öyrənən bilinqlərin nitqində səslərin akustik göstəriciləri haqqında məlumat almaq üçün işdə “PRAAT” kompüter programından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını L.V.Şerbanın dildə iki deyil, üç səviyyəni fərqləndirilməsi nəzəriyyəsi təşkil edir. Ona görə də biz sistem, norma və nitqin (danışiq) səviyyəsini fərqləndiririk. Bu nəzəriyyəyə görə, fonemlər fərqləndirici əlamətlər əsasında dilin funksional sistemini təşkil edir. Norma səviyyəsi sistemdən tam asılıdır. Normalda xaos yoxdur, sistem tərəfindən tənzimlənir. Danışiq aktı səviyyəsi dilin fonemlərinin səs eksponentləri ilə təmsil olunur. “*Üç səviyyəni fərqləndirilməsi, – F.Y.Veysəlliyə görə, tədqiqat praktikası baxımından da zəruridir*”³⁴.

Biz interferensiyanı U.Vaynrayx³⁵, F.Y.Veysəlli³⁶ və b-nin təsvir etdiyi alman dili normasının reallaşmasından yayınma kimi nəzərdən keçiririk. Məhz bu danışiq hadisələri və onların öyrənilən dilə təsiri bizim diqqətimizi cəlb edir. Tam təsəvvür üçün F.Y.Veysəllinin dissertasiyasından götürülmüş tezlik göstəriciləri nümunə gətirilir və

---

³⁴ Вейсалов (ВейсЯлли), Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы): / дисс. доктора филол. наук / – Баку: Мутарджим, – 2014. – с.238.

³⁵ Вайнрайх, У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У.Вайнрайх. – Москва: Прогресс, – 2011. – с.203.

³⁶ ВейсЯлли, Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) /Ф.Я. ВейсЯлли. – Ленинград: Просвещение, – 1981. – 522 с.

sonra onlar bizim əldə etdiyimiz tezlik qiymətləri ilə müqayisə edilir (Bax: cədvəl 4.1.1):

Cədvəl 4.1.1

Alman dilində sait fonemlərin F_1 и F_{11} üzrə tezlik göstəricilərinin orta qiymətləri (qiymətlər götürülmüşdür³⁷)

	F_1 (hs)	F_{11} (hs)
/a/	640	1360
/a:/	680	1300
/ɔ/	500	1160
/o:/	450	1030
/u/	410	1020
/u:/	380	1055

Spektroqramların şərhində fonem birləşmələrinin keçid hissələrinə xüsusi diqqət yetirilir, çünki F.Y.Veysəllinin yazdığı kimi, “*ən çox məlumat stasionar hissələrdə, fonem birləşmələrinin keçidlərində cəmləşir*”³⁸. Sait səslərinin formantlarının ölçüsünü hər bir saitin stasionar hissəsinin ortasında aparmışığı, çünki məhz səsin bu hissəsi ən sabit və ətraf səslərin təsirinə az məruz qalır. Sait fonemlərinin stasionar hissəsi spektroqramda hamar formantlara malik sahə kimi görünür, burada formantların kəskin azalması və ya artması müşahidə olunmur.

“Azərbaycan-bilinqlərin alman nitqində saithlərin reallaşma xüsusiyyətləri” adlı ikinci paraqrafda alman dilinin saithlərinin məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Biz alman ədəbi dilində 14 sait monofonqun və 3 diftonqun olması fikrindən çıxışı edirik. Alman dilinin fonem inventarını təyin edərkən biz L.R.Zinder və onun ardıcılılarının meyarlarına istinad edirik. Biz dilin fonemlərinin müstəqilliyi nəzəriyyəsinə əsaslanırıq ki, bu nəzəriyyəyə görə fonemin müstəqilliyi “*sözdən kənarında öz-özünə mövcud ola bilməsi mənasında deyil, həm də ayrıca vahid kimi nə sözün, nə də morfemin səs cildi olmadığı və heç bir morfoloji funksiyası olmadığı hallarda, yəni sırf fonoloji vahidi təmsil etdikdə ayrılıb götürülə bilməsi*

³⁷ Вейсъялли, Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) /Ф.Я. Вейсъялли. – Ленинград: Просвещение, – 1981. – с.417.

³⁸ Yəne orada, s.20.

mənada başa düşülməlidir”³⁹.

“Azərbaycan-bilinqlərin alman nitqində samitlərin reallaşmasının xüsusiyyətləri” adlı üçüncü paragrafda dil materialın spektral təhlili aparılmışdır. “Əli və Nino” romanının frazalarından götürülmüş müxtəlif sözlərdə /a/, /a:/, /ɔ/, /o:/, /u/, /u:/ sait fonemləri təhlil edilmişdir. F_I və F_{II} əldə edilmiş formant qiymətləri cədvələ daxil edilmişdir. Informant I tələffüzündə /a/ və /a:/ saitlərinin formant qiymətləri F_I – 936 hs, F_{II} – 1688 hs; F_I – 890 hs, F_{II} – 1438 hs, /ɔ/ və /o:/ saitlərinin formant qiymətləri: F_I – 781 hs, F_{II} – 1536 hs; F_I – 619 hs, F_{II} – 1400 hs. I informant üçün /u/ və /u:/ saitlərinin tezlik göstəriciləri belədir: F_I – 753 hs, F_{II} – 1389 hs; F_I – 648 hs, F_{II} – 1345 hs (bax: cədvəl 4.3.1).

Cədvəl 4.3.1.

Ayrı-ayrı informantlar üçün F_I və F_{II} üzrə mütəlaq qiymətlər

Informantlar		a	a:	ɔ	o:	u	u:
F _I	Lalə (informant I)	936	890	781	619	753	648
	Elina (informant II)	931	846	706	597	761	654
	Qüdrət (informant III)	763	717	652	549	623	523
	Mikayıl (informant IV)	749	689	670	562	648	549
F _{II}	Lalə	1688	1438	1536	1400	1389	1345
	Elina	1651	1479	1574	1532	1493	1436
	Qüdrət	1335	1310	1268	1228	1105	997
	Mikayıl	1327	1270	1246	1279	1136	1032

II informantın tələffüzündə /a/ və /a:/ saitlərinin formant göstəriciləri: F_I – 931 hs, F_{II} – 1651 hs; F_I – 846 hs, F_{II} – 1479 hs-dir. II informantın tələffüzündə /ɔ/ və /o:/ saitlərinin formant göstəriciləri: F_I – 706 hs, F_{II} – 1574 hs; F_I – 597 hs, F_{II} – 1532 hs-dir. II informantın tələffüzündə /u/ və /u:/ saitlərinin formant göstəriciləri: F_I – 761 hs, F_{II} – 1493 hs; F_I – 654 hs, F_{II} – 1436 hs-dir (bax: cədvəl 4.3.1).

/a/ və uzun /a:/ saitlərinin III informantın tələffüzündə formant

³⁹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: – Санкт-Петербург: – 2007. – с. 50.

qiymətləri: F_I – 763 hs, F_{II} – 1335 hs; F_I – 717 hs, F_{II} – 1310 hs. Həmin informantın nitqində /ɔ/ və /o:/ saitlərinin formant qiymətləri: F_I – 652 hs, F_{II} – 1268 hs; F_I – 549 hs, F_{II} – 1228 hs. III informantın tələffüzündə /u/ və /u:/ saitlərinin formant qiymətləri: F_I – 623 hs, F_{II} – 1105 hs; F_I – 523 hs, F_{II} – 997 hs-dir.

IV informantın tələffüzündə /a/ və /a:/ saitlərinin format qiymətləri: F_I – 749 hs, F_{II} – 1327 hs; F_I – 689 hs, F_{II} – 1270 hs. Eyni informant üçün /ɔ/ və /o:/ saitlərinin formant göstəriciləri: F_I – 670 hs, F_{II} – 1246 hs; F_I – 562 hs, F_{II} – 1279 hs-dir. IV informantın tələffüzündə /u/ və /u:/ saitlərinin formant göstəriciləri: F_I – 648 hs, F_{II} – 1136 hs; F_I – 549 hs, F_{II} – 1032 hs. Formant qiymətləri əsasında demək olar ki, I və II qadın informantların tələffüzündə saitlər kişi informantlara (III və IV) münasibətdə daha yuxarı yüksəlişə malikdir (bax: cədvəl 4.3.1). I informant üçün F_{II} – 1688 hs, 1438 hs, 1536 hs, 1400 hs, 1389 hs, 1345 hs, II informant üçün – 1651 hs, 1479 hs, 1574 hs, 1532 hs, 1493 hs, 1436 hs reallaşmaları sait səslərinin informantlar tərəfindən irəlidə tələffüz edildiyini sübut edir.

III və IV informantlarda /a/ və /a:/ saitlərinin F_I qiymətləri 763 hs – 717 hs və 749 hs – 689 hs, /ɔ/ ɤ /o:/ saitlərində isə qiymətləri 652 hs – 549 hs ɤ 670 hs – 562 hs-dir. /u/ və /u:/ saitlərində F_I 623 hs – 523 hs ɤ 648 hs – 549 hs. Formant qiymətlərinin müqayisəsi göstərir ki, eyni mövqedə olan dodaq saitləri qeyri-dodaq saitlərə nisbətən daha aşağı yüksəlmə dərəcəsinə (F_I) malikdir – /a/ və /a:/ (bax: cədvəl 4.3.1).

Oxşar mənzərə F_{II}-nin formant göstəricilərində də müşahidə olunur. /a/ və /a:/ saitlərində F_{II} dodaq səslərinə nisbətən xeyli yüksəkdir. I və II informantlarda /a/ və /a:/ saitlərində F_{II} 1688 hs – 1438 hs və 1651 hs – 1479 hs, /ɔ/ və /o:/ saitlərində F_{II} 1536 hs – 1400 hs və 1574 hs – 1532 hs, /u/ və /u:/ saitlərində F_{II} 1389 hs – 1345 hs və 1493 hs – 1436 hs-dir. Oxşar akustik mənzərəni oğlan informantların nitqində də müşahidə edirik. Məsələn, III və IV informantlar üçün /a/ və /a:/ saitlərində F_{II} 1335 hs – 1310 hs və 1327 hs – 1270 hs-dir. /ɔ/ və /o:/ saitlərində F_{II} 1268 hs – 1228 hs və 1246 hs – 1279 hs-dir. /u/ və /u:/ saitləri üçün F_{II} formant qiyməti 1105 hs – 997 hs və 1136 hs – 1032 hs-dir (bax: cədvəl 4.3.1).

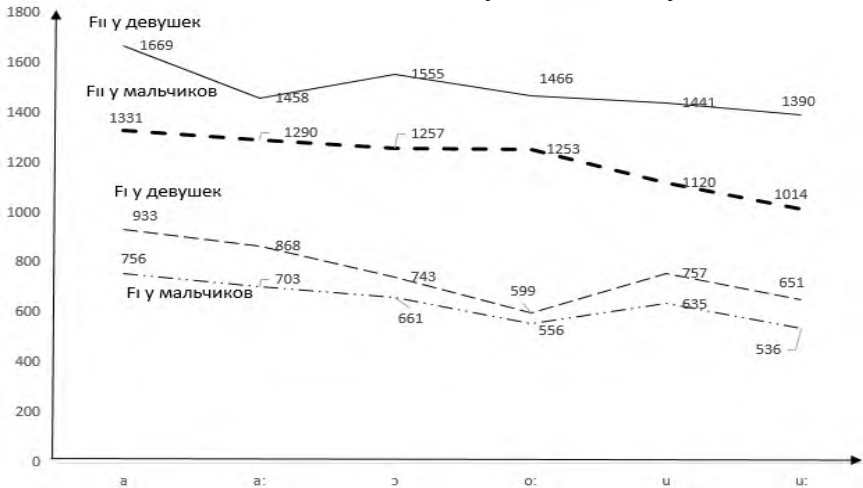
Cədvəl 4.3.2.

Kişilərdə və qadınlarda F₁ və F₂ formantlarının orta qiymətləri

informantlar		a	a:	ɔ	o:	u	u:
F ₁	qadın	933	868	743	599	757	651
	kişi	756	703	661	556	635	536
F ₂	qadın	1669	1458	1555	1466	1441	1390
	kişi	1331	1290	1257	1253	1120	1014

Qızların tələffüzündə formantların orta tezliyi oğlanlara nisbətən 15-20% yüksəkdir. Bu fərqlər qadınlарın orta səs yollarının kişilərin orta səs yollarından xeyli qısa olması ilə bağlıdır. Qızlarda təhlil edilən saitlər üçün F₁-nin orta tezlik qiymətləri: /a/ – 933 hs, /a:/ – 868 hs, /ɔ/ – 743 hs, /o:/ – 599 hs, /u/ – 757 hs, /u:/ – 651 hs, onda oğlanlar üçün bu formant göstəricilər belə görünür: /a/ – 756 hs, /a:/ – 703 hs, /ɔ/ – 661 hs, /o:/ – 556 hs, /u/ – 635 hs, /u:/ – 536 hs.

Qızların nitqində /a/ saitinin formantı 1669 hs, saiti /a:/ – 1458 hs, saiti /ɔ/ – 1555 hs, saiti /o:/ – 1466 hs-dir. /u/ 1441 hs, /u:/ saitinin formant qiyməti isə 1390 hs-ə bərabərdir. Oğlanların tələffüzündə F₁ aşağıdakı formant göstəriciləri qeydə alınmışdır: /a/ – 1331 hs, /a:/ – 1290 hs, /ɔ/ – 1257 hs, /o:/ – 1253 hs, /y/ – 1120 hs, /y:/ – 1014 hs.

Qrafik 4.3.3.

Qızlar və oğlanların tələffüzündə /a/, /a:/, /ɔ/, /o:/, /u/, /u:/ saitlərinin F₁ və F₂ orta formant qiymətləri

Saitlərin spektral göstəriciləri F_1 və F_{11} göstəricilərinin informantların tələffüzündə üst-üstə düşmədiyini deməyə əsas verir. Bütün mümkün hallarda F_1 və F_{11} göstəriciləri üzrə qadın informantların göstəricilərində üstünlük qeydə alınmışdır. Tədqiqatda etalon kimi götürülmüş spektral xüsusiyyətlərlə əldə edilmiş spektral xüsusiyyətləri müqayisə etsək, aşağıdakı mənzərəni almış olarıq: işdə etalon kimi götürülmüş alman dilindəki /a/ saitinin F_1 göstəricisi 640 hs, bizim tədqiqatımızda isə bu göstərici 844 hs, yəni 204 hs azdır. /a:/ saitinin F_1 formant göstəricisi 680 hs, bizim əldə etdiyimiz spektral göstərici isə 784 hs-dir (bax. qrafik 4.3.3).

Cədvəl 4.3.3.

Informantlarda F_1 və F_{11} üzrə orta formant qiymətləri

saitlər formantlar	a	a:	ɔ	o:	u	u:
F_1	844	784	702	577	696	593
F_{11}	1500	1376	1406	1359	1280	1202

İndi isə F_{11} formantının standart spektral qiymətlərini və bizim tədqiqatda əldə edilmiş spektral qiymətləri müqayisə edək: etalon /a/ saitinin spektral qiyməti 1360 hs, tədqiqatımızda əldə edilən spektral qiymət isə 1500 hs-dir. /a:/ saitində bu göstəricilər 1300 hs: 1376 hs nisbətindədir. Akustik qiymətlərə əsasən deyə bilərik ki, /a:/ saitinin F_{11} üzrə etalon və bizim aldığımız qiymətlər arasında ciddi fərq yoxdur. Standart /ɔ/ saitindəki spektral göstəricilər 1160 hs: 1406 hs nisbətində ifadə olunur. /o:/ saitinin spektral qiyməti 1030 hs: 1359 hs nisbətindədir. Standart /u/ saitindəki spektral göstəricilər 1020 hs: 1280 hs, /u:/ saitində 1055 hs : 1202 hs. Tədqiqat işində etalon spektral xüsusiyyətlər kimi qəbul edilmiş F_{11} göstəricilərinin müqayisəsinə və tədqiqat işində əldə edilmiş nəticələrə istinad edərək deyə bilərik ki, praktik olaraq bütün altı mümkün halda etalon göstəricilər aşağı akustik qiymətlərlə ifadə olunmuşdur (bax. qrafik. 4.3.3, cədvəl 4.3.3).

Tədqiqatda etalon kimi qəbul edilmiş akustik göstəricilər ilə bizim aldığımız qiymətlər arasında ən böyük fərq F_1 -in spektral qiymətlərində qeydə alınmışdır. /a/ saiti üçün orta etalon F_1 göstəricisi 640 hs, bizim informantlar üçün isə onun orta F_1 göstəricisi 844 hs-dir. F_1 üçün /a:/ saitinin etalon qiyməti 680 hs, F_1

üçün aldığımız spektral qiymət 784 hs-dir. /ɔ/ üçün F₁-nin orta etalon qiyməti 500 hs-dir. Informantların nitqində ɔ/ üçün F₁-nin orta qiyməti 702 hs-dir. /o:/ saitinin F₁ qiymətlərində isə bu, aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur: 450 hs : 577 hs. /u/ saiti üçün F₁-nin orta etalon qiyməti 410 hs-dir. Informantlarımızın nitqində alman dilindəki /u/ saiti üçün orta F₁ göstəricisi 696 hs-dir. /u:/ saitində F₁-in qiymətləri aşağıdakı nisbətdədir: 380 hs: 593 hs. Alman dilində saitlər üzrə F₁-nin etalon göstərici 510 hs, bizim informantlarda isə F₁-nin orta format qiyməti 699 hts, yəni 189 hz yüksəkdir. Qısa saitlər uzun saitlərdən keyfiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. /i:/ və /o:/ istisna olmaqla, bütün uzun sait fonemlərinin qısa saitlərdən daha yüksək formant qiymətlərinə malik olduğu F₁ qiymətlərində aydın fərq görünür. Bu, bütün qısa saitlərin uzun sait fonemlərindən daha çox arxa sırada tələffüz olunması deməkdir. Formant qiymətlərinə əsasən deyə bilərik ki, F₁ göstərici üzrə /a:/ ən açıq, /i:/ isə ən qapalı uzun saittir.

Həm F₁, həm də F₁ üzrə bizim əldə etdiyimiz formant qiymətləri F.Y.Veysəllinin artıq etalon kimi qəbul edilən tədqiqatının nəticələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir (bax. cədvəl 4.1.1).

“Samit birləşmələrində tələffüz normalarından yayınmalar” adlı dördüncü paraqrafda eksperiment əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) dili bilmə dərəcəsindən asılı olaraq hər bir informant alman ədəbi tələffüzü normasından yayınmaya yol verir;

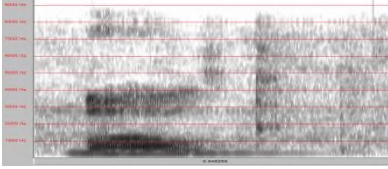
2) interferensiya səhvlərinin səbəbi reallaşan saitlərin kəmiyyət müxtəlifliyidir, məsələn: /i/ saiti immanent xüsusiyyətinə görə alman dilinin fonem sisteminə ən qısa saittir;

3) vurğusuz vəziyyətdə, hər hansı bir saitin uzunluğu nəzərəcarpacaq dərəcədə qısılır. /einsam/ sözündə uzun səs /a:/ vurğusuz vəziyyətdə reallaşır və bu mövqe bu sözdəki saitin keyfiyyət və kəmiyyətinə güclü təsir göstərir;

4) saiddən əvvəlki və sonrakı mövqələrdə samitlər nəzərəcarpacaq dərəcədə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır.

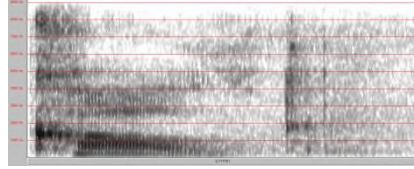
5) /a/ alman dilinin qısa sait fonemlərindən biridir. “Bald” [balt] sözündə /a/ saiti qısa və irəlidə tələffüz olunur, “kalt” sözündə isə iki

samit, yəni sonant /l/ və kipləşən-partlayışlı /t/ gəldiyi üçün qısa tələffüz olunur (bax. şəkil 4.4.1., 4.4.2).

/b a l t/

Şəkil 4.4.1

/k a l t/

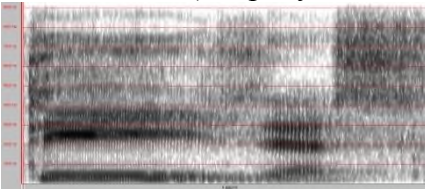
Şəkil 4.4.2

/balt/ sözünün spektroqramı

/kalt/ sözünün spektroqramı

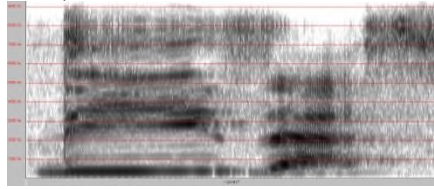
Vurğu altında /a:/ fonemi informantların nitqində normativ reallaşmaya uyğun gəlmir, çünki uzun /a:/ əvəzinə əksər hallarda qısa /a/ tələffüz edilir. Lakin informantların az bir hissəsi uzun /a:/ saitini alman dilindəki /a:/ saitinin normativ tələffüzünə riayət etməklə tələffüz edirlər, məsələn, /ʔərə.ˈpa:/, /ˈma:lə/ və s.

/i:/ saitinin “di:zəs” sözündə formant qiymətləri oğlan diktorların tələffüzündə belədir: F₁ –760 hs, F₁₁ –1680 hs. /i:/ səsinin uzunluğu oğlan diktorların tələffüzündə 124 m/san-dir. /i:/ saitinin “di:zəs” sözündə formant qiymətləri qız diktorların tələffüzündə belədir: F₁ – 620 hs, F₁₁ – 1900 hs. Bu səsin qız diktorların tələffüzündə uzunluğu 130 m/san-dir (см. рисунок 4.4.5, 4.4.6).

/d i: z ə s/

Şəkil 4.4.5

/d i: z ə s/

Şəkil 4.4.6

Oğlan-diktorların nitqində /di:zəs/ sözünün spektroqramı

Qız-diktorların nitqində /di:zəs/ sözünün spektroqramı

Bu nümunədə /i:/ saitində F₁ sabit qalır, F₁₁ göstəricisi aşağı qiymətlə ifadə edilir və arxa saitinə uyğun gəlir. F₁₁-nın 1800 hs-ə yüksəldiyi əvvəlki cingiltili samitdən [d] sonrakı mövqedən fərqli olaraq, tədqiq olunan mövqedə F₁₁ yüksəliş müşahidə edilmir.

Alman dilindəki fonemlərinin eksperimental-fonetik təhlilindən sonra üçsintaqlı cümlələri nəzərdən keçirəcəyik – /Sein Mund stand offen, seine Stirn war gerunzelt, seine Augen blickten blöd vor

sich hin//. Sintaqmatik təhlil zamanı biz sintaqmanın əvvəli, ortası və sonundakı fonemlər təhlil edilmişdir. 1-ci sintaqmda əsas tonun hərəkəti adətən orta registrdən başlayır, diktör üçün orta səviyyədə bir qədər yuxarı, yəni 156 hs-dir. Bu sintaqmanın sonuna doğru ton 132 hs-ə qədər əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Terminal sintaqmda tələffüz sürəti orta səviyyədə başlayır – 75 m/san. Sintaqmanın sonuna doğru sürət bir qədər zəifləyir ki, bu da nəqli intonasiyası üçün səciyyəvidir. Sintaqmda dinamiklik orta səviyyədə başa çatır, yəni cümlədə 87 db-dən başlayır, cümlənin orta mərhələsində intensivlik 91 db-ə çatır və cümlənin sonunda tədricən zəifləyir.

2-ci sintaqmda əsas ton 1-ci sintaqla müqayisədə bir qədər aşağı hərəkət edir və 162 hs-dən başlayaraq 184 hs-ə qədər yüksəlir və sintaqmanın sonunda yenidən azalır – 136 hs. Zaman parametri orta səviyyədə başlayır – 82 m/san. Sintaqmanın sonunda tələffüz sürəti xeyli aşağı düşür. İntensivliyin zirvəsi cümlənin başlanğıc hissəsində qeyd alınmışdır. İntensivlik zirvəsi başlanğıcda müşahidə olunur – 83 db, sonda nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır – 67 db. Səslənmə sürəti 85 m/san-dan başlayır ki, bu da bu sintaqm üzrə orta göstəricidən bir qədər aşağıdır, çünki sintaqmanın sonuna doğru temp xeyli ləngiyir ki, bu da terminal intonasiyanın xarakterik xüsusiyyətidir – 116 m/san. Sintaqmanın daxilindəki intensivlik zirvəsi başlanğıc fazadadır – 83,5 db. Sintaqmanın sonunda intensivliyin tədricən azalması müşahidə olunur – 58 db.

Üçüncü sintaqmada ton orta tezliklə başlayır – 147 hs. Sintaqmanın sonuna doğru ton əvvəlcə bir qədər yüksəlir – 152 hs, sonra isə 116 hs-ə enir ki, bu da eyni sintaqmanın əvvəlindən xeyli aşağıdır. Sintaqmanın sonuna doğru melodikliyin enməsi terminal intonasiyanın prosodik markeri kimi izah oluna bilər.

/Der Professor lächelte selbstgefällig// cümləsi bir sintaqm kimi reallaşır. Maksimum melodiklik sintaqmanın əvvəlində qeydə alınmışdır – 271 hs. Sintaqmanın sonunda əsas tonun intonasiya konturu 142 hs-ə qədər azalır. İntonasiyanın sintaqma çərçivəsində tədricən aşağı enməsi nəqli cümlələri üçün xarakterikdir.

Bu sintaqmada tələffüz tempi 86 m/san-dan başlayır ki, bu da bu sintaqmanın orta göstəricisindən xeyli aşağıdır, çünki sintaqmanın sonunda temp xeyli ləngiyir ki, bu da terminal intonasiyanın

səciyyəvi xüsusiyyətidir -123 m/san. Bu cümlədəki sait səslərin orta səslənmə müddəti 108 m/san-dır. Sintaqmanın daxilində intensivlik zirvəsi başlanğıcdadır – 82,5 db. Sintaqmanın sonunda intensivliyin tədricən zəifləməsi müşahidə olunur – 57 db.

Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının alman nitqinin təşkilinin aksent-ritmik xüsusiyyətlərinə münasibətdə bütün sözlərin demək olar ki, vurğulu olduğu Azərbaycan dilində cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi adətən məna ilə üst-üstə düşür, alman dilində isə səslə nitqinin üzvlənməsi əvvəlki vurğulu hecaya vurğusuz hecaların əlavə olunması ilə əlaqədardır.

“Aksentologiya sahəsində interferensiya hadisələri” adlı beşinci paragrafda əldə edilmiş akustik nəticələrə istinad edərək belə nəticəyə gəlirik ki, qadın diktorun tələffüzü zamanı əsas tonun hərəkəti həmişə kişi diktorun tələffüzündən daha yüksək səviyyəyə gətirib çıxarır. Bu məqsədlə biz alman dilindəki /das nœrtlicə 'pola:R'me:R /das mitəl'me:R >'unt >'atlantifə >'otsse:a:n 'bildən di: /'na ty:RI lcən grœntsən 'di:zəs 'kœntinents// cümləsinin osiloqrafik təhlilini aparmışıq.

Qadın diktorun tələffüzü zamanı proqrediyent və terminal sintaqmalarda statistik hesablamalardan əldə edilən orta nisbi akustik qiymətlərə nəzər salsaq görürük ki, 1-ci sintaqmda əsas tezlik 156 hs, 2-ci sintaqmda isə 162hs, 3-cü sintaqmda isə 147 hs-dən başlayır. Kişi diktorun nitqində bu sintaqmalarda akustik parametrlər xeyli aşağıdır: 1-ci sintaqmda əsas tonun tezliyi 151 hs, 2-ci sintaqmda 158 hs, 3-cü sintaqmda 138 hs-dən başlayır. Əsas ton tezliyinin maksimum qiyməti 1-ci sintaqmanın ilk fazasına – 235 hs, minimum tezlik isə sonuncu hecada – 138 hs-ə düşür. Bu cümlədə saitlərin əsas tonunun tezliyi kifayət qədər əhəmiyyətli həddə dəyişir – 138 hs-dən 235 hs-ə qədər. Əsas tezliyin maksimum və minimum qiymətləri arasındakı interval 97 hs-dir.

Kişi diktorun tələffüzündən aldığımız orta nisbi qiymət birinci sintaqmda 151 hs-dir və bu 13 hs terminal sintaqmda aşağıdır. Zaman parametrinə görə kişi diktorların tələffüzü qadın diktorların tələffüzündən yüksəkdir. Birinci sintaqmanın əvvəlində kişi diktorunun ifasında səslənmə müddəti 82 m/san-dirsə, ikinci sintaqmda 90 m/san, terminal sintaqmda isə 92 m/san-ə bərabərdir. Qadın diktor

üçün bu sintaqmaların temporal komponentinin qiymətləri aşağıdakı qiymətlərlə ifadə olunur: 1-ci sintaqmda 78 m/san, 2-ci sintaqmda 84 m/san, 3-cü sintaqmda 87 m/san ilə başlayır. Hər iki diktorun tələffüzündə eyni situasiyada yalnız hamar cümlə dinamikasına tez-tez rast gəlinir. Kişi diktor üçün aşağıdakı qiymətlər əldə edilmişdir: dinaminlik zirvəsi birinci sintaqmanın əvvəlində qeydə alınmışdır – 1-ci sintaqmda 87 db, 2-ci sintaqmda 83 db, terminal sintaqmada 83 hs. Qadın diktorların tələffüzündə aşağıdakı qiymətlər əldə edilmişdir: 1-ci sintaqmda 89 db, 2-ci sintaqmada 84 db, son sintaqmada 86 db-dir.

Tədqiqatdan əldə edilən **nəticələri** aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Uşaqların ikidilli təhsili problemi həmişə aktual olmuş və müasir dünyada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün mövcud olan linqvistik və sosioloji nəzəriyyənin tənqidi təhlili Azərbaycan, Rusiya, Avropa alimlərinin ona kifayət qədər diqqət yetirdiyini, amma həmin tədqiqatların çoxunun xeyli əvvəllər aparıldığını əks etdirir. Maraqlıdır ki, onlar son illər bu səpkili tədqiqatlar təkrar olunmur, ona görə də sürətlə dəyişən sosial realıqda ikidilliliyin tanınmış tədqiqatçıların əsərlərində əksinin dolğunluğu haqqında mülahizələr söyləmək çətindir. Respublikamızda son illər həyatın bütün sahələrində mühüm dəyişikliklərin baş verməsi, həm insan şüuruna, həm də bütövlükdə dil sisteminə təsir etməsi XXI əsrin üçüncü onilliyinin əvvəllərində daha çox nəzərə çarpmağa başladığını demək olar.

2. Xaricdə azərbaycandilli uşaqların ikidilli təhsili çərçivəsində sosial amilin həllinin vacibliyini nəzərə alaraq, bu araşdırma bəzi qənaətlərə və ümumiləşdirmələrin vacib olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir.

3. İşdə əsas diqqət – Almaniya azərbaycanlı ailələrdən olan uşaqlar üçün alman dilini hansı üsul və vasitələrlə tez və savadlı mənimsəməsi mümkündür? sualına yönəlmişdir. Dissertasiya işində ana və xarici dillərin bəzi fonetik qanunlarına xüsusi diqqət yetirilməklə yanaşı, əsərdə rus, Azərbaycan və alman dillərinin ayrıl-ayrı bölmələri haqqında da xeyli məlumat verilmişdir. Eyni səbəblərdən alman dilini öyrənənlərin də yaşı müəyyən edilib: onlar əsasən azyaşlı məktəblilər – Almaniya köçmüş azərbaycanlı

ailələrin uşaqlarıdır. Ancaq yaş həddinə uyğun olaraq belə lokallaşma bizim üçün məcburi deyildir. Başqa sözlə, bu, bizim yuxarı sinif şagirdlərinin də şəxsi fikir və göstəricilərinə müraciət etməməyimiz demək deyildir. Tədqiqat işində nəticələr xaricdə ikinci dilə yiyələnməyin çətinliklərinin sistemləşdirilməsi müxtəlif yaşlarda olan uşaqların canlı təcrübəsinə əsaslanılmışdır. Onların məktubları və ya şifahi ifadələri əsasında azərbaycanlı uşaqların alman dilini öyrənmələrinin ayrı-ayrı mərhələləri haqqında müvafiq nəticələr çıxarılmışdır. Bu məqsədlə həm rus, həm də alman dillərində müasir dövr ədəbiyyatından geniş istifadə edilmişdir.

4. Qrammatik normaları, üslub, lüğət ehtiyatını artırmaq üsullarını daha yaxşı mənimsəməyə imkan verən fikirlərin sintezi alman məktəblərinin kurikulum sərhədləri daxilində, ikidilliliyin müəyyən növlərinin təyini üçün əsas olmuşdur. Bu halda (uşaqların yaşından fərqli olaraq) onlar daha aydın şəkildə məhdudlaşdırılırlar. Otuzdan çox növü olan ikidilliliyin bir dissertasiyası çərçivəsində ayrı-ayrı növlərini müxtəlif xüsusiyyətlərə görə fərqləndirməyə xüsusi ehtiyac (və real imkan) yoxdur və bu səbəbdən yalnız bu gün ən effektiv və məşhur olanlar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

5. Hər bir fəsildə bizim daim əsaslandığımız mərkəzi ideya müəyyən edilmişdir. I fəsildə bir sıra terminlərin ətraflı izahı verilmişdir. Bunlardan başlıcası xaricdəki azərbaycanlı ailələrin dil statusunun dəqiqləşdirilməsi olmuşdur. Bu status təbii və süni bilinçvizm arasında ara mövqe tutur. Ona görə də, ilk növbədə, dil mühitinin mahiyyəti, ana dili ilə xarici dillərin əlaqəsi, azad seçim problemi, üstünlüklər kimi suallara aydınlıq gətirilmişdir. Müxtəlif yaşlı uşaqlar (əsasən, orta məktəb şagirdləri) özlərini yad linqvistik və mədəni mühidə tapırlar. Onlar həm qrammatik, həm də əxlaq-etik aspektlərdə çətinliklərlə rastlaşırlar. Amma bizim qarşıya qoyduğumuz məqsəddə, bir tərəfdən, hələ də ikincidə üstünlük təşkil etdiyi üçün azərbaycanlı miqrant ailələrdə dil mədəniyyəti, digər tərəfdən, Almaniyadakı məktəb müəllimlərinin bacarıq və yanaşmaları az əhəmiyyət kəsb etmir. Ancaq məlum səbəblərə görə, ikincisi bizim səlahiyyətimizdə deyil və buna görə də düzəlişlərə məruz qalmır. Birinci ilə əlaqədar ikinci dilin öyrənilməsinin bütün mümkün amilləri öyrənilməli, təhlil edilməli, əlavə düzəlişlər

edilməli, nəticələr və ümumiləşdirmələr aparılmalıdır. Azərbaycan ailələrindən olan uşaqlara ümumən dil mədəniyyətinin aşılınması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və burada alman dilçiliyinin fonetikasi, leksikası, üslubiyatı və s. üzrə biliklərin cəmindən ibarətdir. Tapşırıqlar kompleksi azərbaycanlı uşaqların xaricdə məktəb təhsili ilə simptomatik şəkildə əlaqəli olan xarici dildə biliyin stimullaşdırılması texnikasına əsaslanır. Beləliklə, “müəllim – tələbə” düsturu canlı və təsirli bir formul kimi formalaşır.

6. Əsərin II və III fəsillərində ikidilliliyin bəzi növlərinin diferensiaslaşdırılmasından onların qismən birləşməsi məsələlərinə keçid edilmişdir. Bu proR, Azərbaycan və Avropa alimlərinin adları ilə əlaqələndirilir və təhlil edilir. Onların mülahizələrini yekunlaşdıraraq ikidilliliyin bəzi spesifik xüsusiyyətlərini ayırmağın mümkünlüyü nəticəsinə gəlirik.

7. Alman dilinin tədrisi prosesində biliklərin bir mənbədən digərinə ötürülməsi mexanizmi ön planda olmalıdır. Bu ikimərhələli sistemi həyata keçirməklə belə nəticəyə gəlirik ki, alman dilçiliyinin müvafiq bölmələri üzrə məlumatların ötürülməsi və ya məndəki tapşırıqların subyekt müəllim, obyekt şagirdidir. İnformasiyanın həm idrak subyekt, həm də obyekt öz funksiyalarına görə fərqlənir. Tipik situasiyalar burada əsas müəyyənədiç amillərdir.

8. Tipik situasiyalara müxtəlif uşaq sualları, nitqin yaranma düsturlar, innovativ üsulların presedent adları, müasir texnoloji vasitələr, Almaniyada katalizator rolunu oynayan və ikinci dili öyrədən fərdi kompüterlər və KİV daxildir. Bu alətlər mürəkkəb formada işlənilib hazırlanır və bilavasitə linqvistik və bədii mətn fonunda həyata keçirilir. Onlarda yeni bilik vərdişlərinin necə “cücərdiyi” göstərilir. Bu, ana dili ilə əlaqəli alman dilinin müxtəlif vasitələrindən məktəb ikidilli təhsilinin praktiki istifadəsi ilə həyata keçirilir. İkincisi, tələbələrin müstəqil nitq fəaliyyətidir. Biz mətnin semantik məkanı ideyasını xeyli genişləndirmişik. Alman dilinin fonemləri, həmçinin mürəkkəb sintaktik bütövlərin (MSB-in) sözləri, ifadələri, cümlələri və ayrı-ayrı fraqmentləri konseptual, denotativ və emotiv məkan baxımından linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur

9. Dissertasiyada dil oyunlarının əsas növləri: rol oyunu, didaktik, yaradıcı, mobil və s. sadalanmışdır. Onlar azərbaycanlı

uşaqların alman dilini öyrənmələrində ikili rol oynayır. Bir tərəfdən, bunlar uşaqların gündəlik fəaliyyətinin olduqca təbii reallıqları, digər tərəfdən, dil oyunları adı oyunlardan tematik məzmunu ilə fərqlənir.

10. Alman dilində uşaqların buraxdıqları tipik nitq səhvlərinin aradan qaldırılmasının müxtəlif yolları, üsulları və vasitələri göstərilmiş və təhlil olunmuşdur. Azərbaycan ailələrindən olan uşaqlar xarici dilə yiyələnmə prosesində eyni zamanda əşyalar və predmetlər dünyası ilə öz münasibətlərini qururlar. Maddi və qeyri-maddi dünyanın obyektləri ilə bu münasibətləri təhlil onların, ümumiyyətlə, alman dilini öyrənənlərin metalinqvistik fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduğu qənaətinə gəlirik. Bu fəaliyyət, bizim mülahizəmizə görə, Almaniyanın milli televiziyası ilə də sıx bağlıdır. Dil oyunlarını və ya ikidilli uşaqların təfəkkür xüsusiyyətlərini təhlil edərkən, şübhəsiz ki, linqvistik və ya bədii mətnin həddlərində olan hər hansı anlayışlar nəzərdə tutulmalıdır. Mətnin strukturu, onun dəyişməsi və ölçülməsi imkanları müəyyən xüsusiyyətlərin seçilməsi üçün əsas meyardır.

11. İkidilli təhsilə xas digər xüsusiyyət və əlamətlərdən fərqli olaraq, Almaniyada televiziyanın uşaqların alman dilini öyrənməsində mühüm təsirli, lakin yenə də əlavə vasitə kimi nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bununla belə, müasir kino istehsalı linqvistik mətnlərin öyrənilməsi rellərinə keçərsə, onda onların sintez edilmiş əhəmiyyəti vacib dərəcədə artmış olar.

12. Azərbaycanlıların alman nitqindəki fonetik xüsusiyyətlərin eksperimental-fonetik təhlili bilinqvin ikinci dilə istənilən səviyyədə yiyələnməsinin normativlik dərəcəsi bir neçə amildən asılı olduğunu göstərir: a) onun ana dilinin fonoloji sisteminin xüsusiyyətlərindən; b) onun öyrənilən dilin mənimsəmə dərəcəsindən; c) ana dilinin fonoloji sisteminin zənginliyindən, bilinqvin ana dilinin fonem sistemi nə qədər zəngindirə, o, öyrənilən dilin fonemik sistemini və tələffüz normasını bir o qədər asan və uğurla mənimsəyə bilir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. Собор, А.Б. Об особенностях речевого поведения азербайджано-язычного населения Германии // – Bakı: Elmi-metodik və publisistik jurnal, – 2014. № 3 (26), – с.67-70.
2. Собор, А.Б. Билингвальное образование средствами родного и иностранного языков // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika Elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 7-8 may, – 2014, – с.163-165.
3. Собор, А.Б. Комплексный подход к проблеме языковых контактов и к проблеме билингвизма // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2015. № 1, – с.65-71.
4. Собор, А.Б. Изменения в сознании, связанные с владением двумя языками // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika Elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 4-5 may, – 2015, – с.13-14.
5. Собор, А.Б. Вопрос речевого поведения азербайджано-язычных мигрантов // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2015. № 3 (29), – с.103-106.
6. Собор, А.Б. Типичные ситуации возникновения естественного билингвизма // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2016. № 1 (31), – с.42-46.
7. Собор, А.Б. Развитие определённых языковых качеств у двуязычных детей на пару лет больше, чем у одноязычных детей // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika Elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: ADU, – 5-6 may, – 2016, – с.227-230.
8. Sobor, A.B. İkidillilik dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi // “Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Rusiya Sibir bölməsinin Filologiya İnstitutu, – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.444-446.
9. Собор, А.Б. Теоретический анализ подходов в изучении проблемы билингвизма // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2016. Cild 1, № 5, – с.45-48.

10. Собор, А.Б. Особенности билингвизма как социального процесса // – Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, – 2017. № 1 (35), – с.125-127.
11. Собор, А.Б. Текущие языковые контакты в контексте миграции // – Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, – 2017. № 2 (36), – с.123-129.
12. Собор, А.Б. Один родитель – один язык // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2017. Cild 2, №3, – с.40-43.
13. Собор, А.Б. Взаимное влияние языков // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №19, – с.35-43.
14. Собор, А.Б. Смешанное двуязычие // – Bakı: Azərbaycanca xarici dillər, – 2018. № 3/4 (40), – с.45-48.
15. Собор, А.Б. Смена языка, как новый вид «Родного языка» // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №1, – с.76-79.
16. Собор, А.Б. Знания, необходимые для двуязычия // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №4, – с.133-135.
17. Собор, А.Б. Особенности восприятия детьми иностранного языка // – Ужгород: України Державний Вищий Навчальний Заклад “Ужгородський Національний Університет, Закарпатські філологічні студії, – 2018. Випуск 5. Том 2, – с.79-82.
18. Собор, А.Б. Билингвов в мире больше или полиглотов? // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 15 mart, – 2019, – с.44-46.
19. Собор, А.Б. Билингвальная языковая личность и диглосная языковая личность // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” II Beynəlxalq elmi konfransının məruzələrinin tezisləri, – Bakı: – 2019, – с.230-231.

20. Собор, А.Б. Билингвальная личность // “Elmlərərasi inteqrasiya: Linqvodicaktik. Linqvokulturoloji və psixolinqvistik aspektlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, – 19-20 dekabr, – 2019, – с.182-183.
21. Собор, А.Б. Ускоренное раннее учебное двуязычие // – Москва: Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики. Серия Гуманитарные науки, – 2020. №4 (апрель), – с.93-96.
22. Собор, А.Б. К вопросу об этапах освоения языков с помощью лексических и морфологических средств в условиях билингвизма // – Москва: Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики. Серия Гуманитарные науки, – 2020. №6 (июнь), – с.174-177
23. Sobor, A.B. Multi-Language in the Education System // – Болгария: Научен Вектор на Балканите, – 2020. Том 4, №4(10), – с.55-57.
24. Sobor, A.B. The Role of Bilingualism Incomplete Mastery Foreign Language (Based on the Speech Behavior of Azerbaijani-Speaking Migrants) // Applied Linguistics Research Journal (EALS), – 2021. № 5(5), – p.58-64. (Web of science)
25. Собор, А.Б. Экспериментально-фонетическое исследование интерференции в билингвизме // Education and science of today: Intersectoral issues and development of sciences: Collection of scientific papers “ΛΟΓΟΣ” with Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference, – Cambridge-Vinnitsia: – March 19, – 2021, Volume 2, – с.184-186.
26. Собор, А.Б. Языковая игра как вид билингвального обучения немецкому языку детей-азербайджанцев // «Обмен научными знаниями в условиях глобализации». Материалы Международных научно-практических мероприятий. Сборник научных трудов, – Казань: – 2021, – с.90-94.
27. Sobor, A.B. Linguistic worldview and Cultural intelligence: Azerbaijani person with a migrant background in Germany // – Москва: Филологические науки (Научные доклады высшей

- школы), – 2022. № 2, Март, – p.48-54. Web of Science, ERIH PLUS
28. Собор, А.Б. Аффиксоиды в билингвизме // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2022. № 2, – s.82-87.
  29. Sobor, A.B. Types of Bilingualism and the Possibilities of their practical applying // Вчені Записки Таврійського Національного Університету Імені В.І.Вернадського Серія: Філологія. Журналістика Видавничий дім «Гельветика», – 2023. Том 34 (73) № 1, Ч. 1, – p.248-252.
  30. Sobor, A.B. Tendency to Syntagmatic Expansion of the Generating in Bilingual Children // – Torun Poland: Studia Orientalne, – 2023. R12, Nr 3(27), – p.79-91.
  31. Sobor, A.B. Experimental analysis of vowels and consonants in the German speech of Azerbaijani-bilingual // V International Scientific and Theoretical Conference “Science of XXI century: development, main theories and achievements”, – Helsinki, Finland, – January 26, – 2024, – p.268-270.
  32. Sobor, A.B. Sociolinguistic typology of Bilingualism // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Ta‘lim, Fan Va Innovatsiyalar Vazirligi. O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti. “Ilm-Fan Va Innovatsiya 2024” Xalqaro Ilmiy-Amaliy Konferentsiya To‘Plami. – Toshkent: O‘zDJTU, – 25 aprel, – 2024 Yil, – p.358-362.
  33. Sobor, A.B. Interference Phenomena in the Field of Accentology // Periodical scientific journal «Grail of Science», – May, 2024. No 39, – p.382-385.
  34. Собор, А.Б. Реализации согласных в немецкой речи азербайджанцев-билингвов // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş “Gəncləşən və müasirləşən Lənkəran Dövlət Universiteti Lənkəran şəhərinin – türk dünyasının gənclər paytaxtının simvoludur” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransı, – Lənkəran, – 24 may, – 2024, – s.158-160.
  35. Собор, А.Б. Индивидуальный характер акустического анализа языкового материала // International Scientific

- Symposium “People and National Unity”, dedicated to the Azerbaijani National Press day. – Ardahan/Türkiye, – July 27, – 2024, – с.21-33.
36. Собор, А.Б. Использование искусственного интеллекта для улучшения и поддержки двуязычия // Министерство Науки и Высшего Образования РФ ФГБОУ ВО, «Пятигорский Государственный Университет». Центр Северокавказских Языков и Культур (ПГУ). Ассоциация Филологов Северо-Кавказского и Южного Федеральных Округов. Русскоязычие и би(поли)лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты. Материалы XVII Всероссийской с международным участием научно-практической конференции. – Пятигорск, – 27-28 марта, – 2025, – с.80-83.
37. Собор, А.Б. Билингвизм азербайджанских и немецких детей в возрасте 6-15 лет и искусственный интеллект: возможности и проблемы // Материалы Международной научно-практической конференции «Трансформация жанра Айтыс», – Тараз, – 27-28 февраля, – 2025, II том, – с.588-591.
38. Собор, А.Б. Использование искусственного интеллекта в изучении языков и локализации // Министерство просвещения Российской Федерации. Нижегородский государственный педагогический университет имени Козьмы Минина (Мининский университет). Научная дискуссия: Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции. – Нижний Новгород, – 3-4 апреля, – 2025, Вып. 9, – с.103-105.

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 13:00 Bakı Slavyan Universiteti həzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33, Bakı Slavyan Universiteti

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 iyul 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.06.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 81 996 işarə

Tiraj: 30 nüsxə